

Evolució espacial i cronològica de l'antiga ciutat d'Ilerda

El present treball pretén plantejar l'estat de la qüestió sobre l'evolució cronotopogràfica de la Ilerda romana a la llum dels darrers resultats proporcionats per la intensa activitat excavatòria duta a terme a la ciutat per l'arqueologia d'intervenció. La compilació de la totalitat d'estructures conservades i llur seqüència estratigràfica ens ha permès rellegir globalment les dades disperses actualment conegudes, matisar certs aspectes de l'evolució urbanística de la ciutat des d'època tardorepublicana fins a l'antiguitat tardana i plantejar algunes hipòtesis interpretatives que deixen oberts nous interrogants.

La Iltirta ilergeta s'emplaça en la part alta del turó que domina la ciutat almenys des de la darrer part del segle V aC fins al segle II aC, moment en el qual la presència romana provocà de ben segur certs canvis ocupacionals, que recixiren finalment al segle I aC, amb la refundació d'Ilerda a la part baixa de la ciutat en relació amb el gual natural del Segre i les possibilitats constructives que oferia aquest nou espai. Amb la consecució de l'estatus municipal en època d'August, i durant els dos primers segles de la nostra era, la ciutat es consolidà i assolí la seva màxima extensió pel nord-est. Durant el Baix Imperi, com semblen demostrar principalment els testimonis numismàtics i diversos materials ceramològics, es produí una continuïtat de l'habitat, amb moments de major i menor activitat, que es perllongà fins a la primera meitat del segle V d.C.

Paraules clau: Iltirta-Ilerda. República, Alt i Baix Imperi, urbanisme, construcció, registre ceramològic, evolució espacial i cronològica.

El present treball pretén recollir i agrupar per primer cop en un sol article totes les restes estructurals d'època romana recuperades en excavacions a la ciutat de Lleida. Ens interessa especialment les que han generat plantes topogràfiques associades a llurs seqüències estratigràfiques.¹ D'aquesta manera es

1. La ubicació de les estructures dins el parcel·lari i la trama urbana de la ciutat ha estat realitzada en base als plànols del Ministerio de Economía y Hacienda, escala 1:500, fulles CG0120 A, B, C, D i CG0029G, revisió cadastral de 1991 (figura 1-15). Per a la realització de la figura número 16 s'ha utilitzat el plànol urbà del banc de dades informatitzat (LLEIDARQ UdL-Paeria 1993).

This paper will endeavour to look at the current state of affairs of the chrono-topography of the Roman city of Ilerda in light of the latest findings resulting from the intensive archeological activities carried out in the city. Bringing together the preserved structures and their stratigraphic sequence has enabled us to reread as a whole the scattered data known to date. It has also enabled us to detail certain aspects of the urbanistic evolution of the city from the end of the republic to the low empire, and to put forward some interpretive hypothesis which raises new questions about the whole area under study.

The Iberian city was erected on the highest part of the hillock that dominated the city at least from the end of the fifth century BC up to the end of the second and first centuries BC when the Roman presence gave rise to occupational changes which emerged finally in the first century BC with the reestablishment of Ilerda in the lower part of the city where the river Segre provided a natural defence and where there were more construction possibilities. With the acquisition of municipal status during the Augustan age, and during the first two centuries of the present age, the city consolidated and reached its maximum extension to the north-east. Throughout the Low Roman Empire, at least according to numismatic evidence and diverse ceramic material, the area continued to be inhabited, with more or less activity, right up to the end of the first half of the fifth century AD.

Key Words: Iltirta-Ilerda, Republic, High and Low Empire, urbanism, construction, ceramic register, spacial and chronological evolution.

possible assolir una visió espacial de la ciutat antiga i al mateix temps una ordenació temporal de totes les restes que la configuren. Creiem que aquest és un bon moment per realitzar aquesta síntesi arqueològica, ja que les excavacions realitzades entre final de 1994 i el 1995 han augmentat considerablement el coneixement d'aquesta realitat.

Hi ha, però, una sèrie de troballes que per la seva significació extraurbana no seran tractades en el següent treball, com la necròpoli de l'Estació, localitzada l'any 1926, la interpretació de la qual i reconstrucció del seu emplaçament ha estat proposada recentment (PÉREZ 1992, 1992-215). Tampoc ho seran les generades amb motiu del creixement de la ciutat fora dels seus

límits històrics entre els anys 40-70 (Perpetu Socors, església de Santa Tereseta, Vallcalent, col·legi jesuïtes), avui dia incloses en la planta urbana però que en l'antiguitat formaven part d'establiments tipus *uillae*, estretament relacionats amb la ciutat d'Ilerda però fora dels seus límits.

No volem menysprear aquesta valuosa informació tot i la seva innegable importància per a una interpretació global del fet urbà, a través de realitats tan lligades a aquest com són les zones d'enterrament i els establiments rurals del seu *ager*. La seva ommissió només es justifica per l'objectiu d'aquest treball que se centra en la manera com es formalitza, i amb quins elements estructurals, la ciutat romana i, fins on sigui possible, intentar establir en quin moment del dilatat període cronològic d'aquesta important fase històrica (segle II aC - segle V dC) es dona.

Volem deixar constància també, que els resultats d'aquest estudi només són una aproximació a l'estat de la qüestió des d'una perspectiva estrictament arqueològica i, per tant, aquests estan sotmesos i oberts a les aportacions de futures excavacions que poden contextualitzar, matisar o canviar, bona part de les conclusions que se'n deriven.

Història d'un descobriment

Sembla fora de dubte, que casualment o intencionadament, el descobriment i alhora « destrucció » de la ciutat antiga s'hauria iniciat des del primer moment d'urbanització andalusina de la ciutat al segle X. Aquest fet és molt evident en diverses construccions que han aprofitat l'obra romana com a material de construcció i en les constants remocions, que aquesta activitat edilícia i ocupacional, provocà en l'estratigrafia romana.

D'època medieval no disposem de fonts conegudes que ens parlin d'aquest descobriment, segurament pel fet irrellevant que aquestes tenien en el conjunt de la societat del moment. Del significat gairebé màgic que podia atribuir-se a les troballes pretèrites en tenim un exemple recollit en una compilació de miracles de la Mare de Déu de Montserrat, que parla del descobriment d'un fragment de mà en marbre, probablement escultòric, als voltants de la ciutat de Lleida (Muntaiola) (RIU-BARRERA 1994, 118).

Això no obstant, en edificar-se la Catedral de Lleida a principi de segle XIII, es col·locà una làpida romana al costat dret del presbiteri, on romangué fins ser traslladada al segle XIX al museu d'Antiguitats. Aquesta inscripció reutilitzada com altar en el primer moment després de la conquesta, fou un dels elements més coneguts del municipi romà d'Ilerda fins al segle XVIII. La posició en un lloc destacat de la nova seu catedralícia i el respecte existent per la inscripció posen de manifest el seu valor històric, potser com a record dels primers temps de l'època cristiana en què fou reutilitzada (GONZÁLEZ, TARRAGONA 1991, 55), però també potser en un sentit de respecte i valoració antiquària de l'objecte.

La primera notícia que ens testimonia amb seguretat la recuperació d'una peça arqueològica i la seva

valoració com a testimoni històric de l'antiga ciutat d'Ilerda, parla d'una làpida trobada a les rodalies de la Porta de Boters per O. Cerveró al final del segle XVI, col·locada a la façana de casa seva, que correspon amb el C/ de la Palma núm. 19 actual, i on encara es conserva. Aquesta nota fou recollida per l'erudit local Pujades l'any 1609 (PLEYAN DE PORTA 1873, 56), i permet pensar en un primerenc interès pel passat de la ciutat romana.

Malgrat aquestes aïllades notícies, no es produiria a la ciutat un desenvolupament de l'antiquària renaixentista i neoclàssica com succeí en altres ciutats com Tarragona, entre altres coses per la manca d'elements materials per a la seva pràctica, i per tant, la historiografia posterior al vuit-cents va seguir basant els seus estudis com la de segles anteriors, en referència exclusiva als textos clàssics, algunes dades epigràfiques i la numismàtica (RIU-BARRERA 1994, 120).

Hem de traslladar-nos al final del segle XVIII, concretament a l'any 1799, per constatar una nova troballa arqueològica presumiblement d'època romana. Situada al centre de la ciutat i utilitzada per la bibliografia posterior per a la identificació del pretès *forum* (PÉREZ a, en premsa). Aquesta cita fou recollida per l'erudit local M. Olives i Roca, a través d'un manuscrit de la primera meitat del segle XIX (OLIVES 1944, 59-60). Les restes foren recuperades al carrer de la Pilota (avui desaparegut, darrera de l'antiga església de Sant Joan), i han estat interpretades, amb més o menys convicció, com a pertanyents a un columbari. Recentment s'estableixen els problemes que presenta la cita bibliogràfica (LLEIDARQ 1993, TP-12) i la dificultat que significa situar una estructura funerària en una zona que amb tota seguretat es troba formant part de la ciutat des de mitjans de segle II aC (JUNYENT, PÉREZ 1994, 176).

En el mateix indret i amb motiu de la construcció de la nova església de Sant Joan l'any 1880, van aparèixer nous elements d'època romana. Es tractava d'un capitell corinti, restes de columnes i el pedestal d'una escultura. Informació recollida per Pleyan de Porta (TARRAGO 1944, 415 ss).

El mateix Pleyan de Porta en la seva obra *Apuntes de Historia de Lérida* publicada a Lleida l'any 1873, realitza un minuciós recull de l'epigrafia coneguda i de les principals dades històriques de la ciutat, alhora que exposa i es lamenta de forma molt clara d'un aspecte que un segle després continua essent una realitat, tot i que matisada, prou evident «Y en efecto, chasco y solemne se llevarían los que dejandose conducir por la fama de su nombre en estos tiempos y al recorrer su recinto esperasen encontrar sus monumentos. Ni unas ruinas de un Circo, ni una memoria de su foro o plaza pública, ni un resto de sus decantados palacios o de sus termas, ni tan siquiera la verosímil tradición de donde estuvo su Universidad célebre; solo unas murallas que van acabando de desaparecer por momentos, una nave de un templo, que no deja de ofrecer sus dudas y alguna lápida y monedas de esa época es lo que conseguirán encontrar en la ciudad de los recuerdos de César. La ciudad latina ha sido pues completamente arrasada por la mano del tiempo y de los hombres, y hoy ya no queda ni el polvo»(PLEYAN DE PORTA 1873, 54-55).

Així es lamentava un erudit local que coneixia força bé la història de la ciutat reflectida per les fonts i que desgraciadament no podia veure materialitzada en la planta de la ciutat.

Hem de traslladar-nos a l'any 1926 quan amb motiu de la construcció de l'estació del ferrocarril es descobriren importants restes d'una necròpoli de la ciutat d'Ilerda, la qual cosa demostrava que la ciutat romana no era una realitat visionada únicament en les fonts, sinó que existia físicament sota les construccions contemporànies.

Malgrat les troballes de la necròpoli de l'Estació, el centre urbà de la ciutat i el seu turó no van aportar cap informació de tipus arqueològic sobre la ciutat romana durant bona part del segle xx. Aquesta situació però, canviaria l'any 1961, quan l'Ajuntament de Lleida procedeix a l'adequació del soterrani de la Paeria i inicià les excavacions amb l'Institut d'Estudis Ilerdencs. Es tractava dels primers treballs arqueològics realitzats a la ciutat i certament suposen el punt de partida de l'arqueologia urbana, però contrastaven en canvi, amb l'intensa activitat que aquesta mateixa institució i la seva secció d'arqueologia portava a terme a la província de Lleida.

A excepció d'aquests treballs realitzats per al condicionament del museu de la Paeria la resta de notícies, troballes i evidències documentades sobre l'antiga ciutat d'Ilerda eren generades per fets puntuals i sempre es tractava d'establiments suburbans estretament relacionats amb l'activitat constructiva i creixement de la ciutat fora dels seus antics límits (actual clínica Perpetu Socors, Santa Tereseta, Vallcaient i col·legi dels Jesuïtes).

Hem de traslladar-nos a l'any 1975 quan, amb motiu de la construcció de l'aparcament de la plaça Sant Joan, s'inicià el seguiment arqueològic de la zona a buidar. Els treballs van intentar en la mesura del possible recollir el màxim d'informació tot i les dificultats amb què toparen. D'aquell primer esforç de l'arqueologia urbana de salvament s'ha generat una bibliografia recent (JUNYENT, PÉREZ 1994, 173-205; JUNYENT, PÉREZ 1995, 211-248) i, per tant, importants dades cronològiques i estratigràfiques, centrades en la documentació dels talls produïts per l'excavació de la maquinària pesant.

L'any 1981, l'aleshores l'Estudi General de Lleida, reprenia amb l'ajut del primer ajuntament democràtic les excavacions realitzades al soterrani de la Paeria, es disposava així per primer cop de les condicions idònies i dels mitjans humans necessaris per iniciar una excavació estratigràfica. Entre moltes altres dades destaca la documentació d'una zona marginal de la ciutat on van acumular-se els materials arrossegats des de la vessant i les aportacions sedimentàries del riu, des de l'inici del segle i aC fins a la construcció d'un important edifici en època d'August, parcialment reutilitzat entre el segle iv i la primera meitat del segle v dC (JUNYENT, PÉREZ 1992, 147).

Les excavacions al solar de l'antic Portal de Magdalena, iniciades l'any 1984, van significar un salt qualitatiu de gran importància en el coneixement de la ciutat antiga. L'extensió excavada i la quantitat de material recollit permetien a partir d'aquell moment,

entre altres coses, disposar dels primers nivells i estructures imperials. Malgrat la importància de les restes, el coneixement que se'n derivà per a comprendre el fet urbà d'Ilerda fou relatiu, ja que es trobaven aïllades i molt malmeses, la qual cosa dificultà molt la seva interpretació.

Aquest continuava essent l'estat de coneixement de la ciutat l'any 1987, sense tenir cap límit definit i dubtant de la vertadera significació i cronologia de les restes, encara avui dia, més importants recuperades al centre urbà. A finals de l'any 1988 s'iniciava una nova intervenció d'urgència al solar que ocuparia la construcció de la seu de Telefònica (REYES et al. 1991, 209-221) i es documenten de nou importants restes d'un edifici en ús al llarg del segle ii dC i primera meitat del següent.

El ritme creixent d'intervencions que aportaven dades significatives sobre la ciutat romana no es veuria aturat i el 1990 amb motiu d'una desgraciada intervenció d'urgència realitzada al solar de Modes Angelina (carrer del Carme 38) es documenten restes muràries d'època romana. Afortunadament, l'any següent, en el solar confrontant s'inicià una excavació que es perllongaria entre l'any 1991 i 1992, permetent la documentació d'importants restes constructives d'època tardorepublicana i augustea.

Aquest ritme ja no es deturaria, segurament com a conseqüència de la dinàmica constructiva de la ciutat, però també per la creació d'un servei municipal d'arqueologia encarregat entre altres coses de la gestió del patrimoni de la ciutat i la direcció tècnica de les excavacions. Paral·lelament i en el marc dels convenis signats entre l'Ajuntament i la Universitat de Lleida s'ha creat un banc de dades informatitzat que ha permès unificar el registre de totes les intervencions realitzades i futures al jaciment urbà de la ciutat (LLEIDARQ 1993; LAFUENTE, RUIZ DE ARBULO 1995, 6-11).

Com a resultat d'aquesta nova conjuntura i amb motiu de l'aplicació del Pla Especial del Turó, l'estiu de 1992 es reprenen les excavacions a la Suda, iniciades l'any 1986, i es documenten, ara sí, importants restes d'època tardorepublicana, aquest cop al punt més enlairat de la ciutat, lloc d'emplaçament del castell reial.

Aquest era l'estat de coneixement l'any 1993 i les propostes de restitució de la planta de la ciutat antiga començaven a tenir una base arqueològica fiable. De llavors ençà, noves intervencions d'urgència han permès engrandir i contextualitzar aquestes propostes d'entre les que cal destacar les del carrer Bafart, Costa Magdalena i turó vessant sud-est dutes, a terme entre el final de 1994 i 1995.

Si tenim en compte les dades de què disposàvem abans de l'any 1975, hem de dir sense cap mena de dubtes que s'ha produït un gran avanç. Això no obstant, aquesta valoració amb perspectiva històrica, tampoc ens pot fer oblidar que en certs aspectes (muralls, edificacions públiques, vials, etc.), la ciutat d'Ilerda segueix essent encara una de les ciutats menys conegudes per part de l'arqueologia romana a Catalunya.

El coneixement de la ciutat ibèrica a través de l'arqueologia

Sembla ser que els materials més antics de la ciutat pertanyen a ceràmiques fetes a mà i decorades amb acanalats (RODRÍGUEZ 1980, 22 fig. 27), recuperades amb motiu de la contrucció del col·legi Episcopal, en un indret anomenat Puigbordell, petita elevació que encara pot apreciar-se en la trama urbana actual.

El turó de la Seu Vella ubicat a la plana del Segrià esdevé un punt de control i assentament poblacional de primer ordre. És versemblant suposar que el primer fet ocupacional s'hagués produït a la part més alta del turó, probablement l'antic *oppidum* ilergeta. Aquesta realitat queda ben documentada a través de les descripcions de la batalla d'Ilerda per Cèsar (*De bello civile* I, 37-87). Això no obstant, no és l'objectiu d'aquest treball entrar en la discussió de les fonts antigues i numismàtiques per a establir propostes sobre l'existència o no d'una *ciuitas* anomenada *Iltirta* o *Athanagrum* com a capital del poble ilergeta, ja que són aspectes ampliament tractats i discutits per la bibliografia generada en aquests darrers anys (PÉREZ 1984 a, 13-25; 1984b; 1991, 17-27 i 63-68; JUNYENT 1994, 77-79).

Primer que res cal dir que a la part més alta del turó, on probablement es situaria l'emplaçament indígena, no ha estat identificat encara cap nivell *in situ* relacionat amb l'antic *oppidum* ibèric. Pel que respecta a la zona del pla sembla cada cop més evident que aquesta s'ocupà com a conseqüència directa de la presència i ocupació romana. L'única constatació sobre l'existència d'un assentament ibèric, ens el proporciona el material ceràmic que al llarg de diverses excavacions anem recuperant formant part de conjunts de cronologia molt diversa.

Destacarem especialment els materials d'importació per la seva significació cronològica. El primer d'aquests fou recuperat a les excavacions realitzades entre els anys 1961-67 al soterrani de la Paeria i consisteix en un fragment d'una cília àtica de peu baix —*delicate class*— del final del segle v aC (JUNYENT 1994, 82).

L'any 1986 a la part més alta del turó també es va recuperar i identificar clarament una vora d'àtica de vernís negre de difícil classificació. En el mateix indret i en el marc dels treballs que vam realitzar entre 1992 i 1993, varem recuperar un fragment de cassola amb nanses de cabàs com les identificades al poblat de la Pedrera (GALLART JUNYENT 1989, 14-15, lám. 6), Tossal del Molinet (JUNYENT 1982, 256-257) i l'Estany (MIRADA 1995, 15), que tot i la possibilitat de tractar-se d'una producció amb perduracions encara no conegudes, ens retrau al segle vi i v aC.

Darrerament i en les excavacions realitzades a la vessant est del turó hem identificat un fragment de peu decorat amb una màscara teatral pertanyent a un bol de la forma Lamboglia 32 o Morell 2132a corresponen a una producció calena de vernís negre datada al segle III aC (PEDRONI 1986, 165, fig. 339).

Ja a la part baixa cal destacar els fragments de vernís roig ilergeta recuperats a la plaça de Sant Joan (JUNYENT, PÉREZ 1995, 222) i un fragment de plat de la forma Lamboglia 23, atribuïble a la sèrie 1121 a1 de Morell, al carrer de l'Aiguardent, i que nosaltres

considerem que pertany a un taller occidental de vernís negre datat al segle III aC.

També cal citar la gran quantitat de vaixel·la ibèrica del tipus pintada que es recull en totes les excavacions i especialment alguns vasos dels quals coneixem llur evolució formal i decorativa, que ens permet creure en l'existència d'un horitzó ibèric anterior a l'ocupació romana, com ho testimonien els fragments de càlats de vora en ala plana amb decoracions simples de semicercles, espirals i bandes, recuperats residualment en els estrats de la Suda, plaça de Sant Joan (JUNYENT, PÉREZ 1995, 225-229) i bona part de les intervencions arqueològiques de la ciutat, que recorden conjunts més antics als de segle I aC (GARCÉS 1990, id. 1992, 78-90).

Aquesta és tota la informació estrictament arqueològica disponible avui dia, per valorar l'existència d'un assentament indígena al turó de forma ininterrompuda almenys des del segle v aC. Contrasta però, la migradesa de les dades arqueològiques amb la que fou principal *ciuitas* ilergeta que tingué un paper primordial en els fets polítics i militars que permetrien la conquesta del territori interior. De ben segur que la transformació topogràfica del turó, on suposadament se situaria aquest emplaçament, realitzada des de mitjan segle XVII, ha esborrat bona part dels seus vestigis.

Època republicana (segle II-I aC fins a època d'August)

Turó

Les restes més antigues documentades en estratigrafia de la ciutat són de la segona meitat de segle II aC i final d'aquesta centúria. Aquest és el motiu pel qual les hem agrupat sota la denominació de republicanes, per bé que no podem descartar que es tracti de restes relacionades amb l'assentament indígena. En tot cas, aquestes ja estan molt relacionades amb la realitat material, política i cronològica esdevinguda amb motiu de la presència romana en el territori.

Suda

A la part més elevada del turó que acull la construcció del Palau Reial, s'iniciaren treballs d'excavació arqueològica l'any 1986, concretament en la superfície del pati interior, la vessant sud i part de l'ala nord d'aquesta edificació. Com ja hem assenyalat, algun fragment de ceràmica àtica i altres de cronologia republicana recollits fora de context permetien suposar una ocupació de l'indret des del segle v aC fins a època romana.

L'any 1992 es torna a excavar part de l'ala nord, concretament l'angle nord-oest, i documentem per primer cop una unitat estratigràfica no remoguda per accions posteriors. Aquesta, omplia un graó de la roca natural i va permetre la recuperació d'un plat de fons umbilicat amb decoració pintada, una vora de càlat, 4 individus de vernís negre A tardà de la forma Lamboglia 31A, un fragment informe pertanyent a una

pàtera de la mateixa producció, una carena de la forma Lamboglia 36 produïda amb vernís i pastes del tipus B de bona qualitat, quatre individus de la forma Lamboglia 5 del tipus B-oïde i dos individus de bol amb acanalats a la vora de la forma Lamboglia 1 d'aquesta mateixa producció. En tot cas es tractava d'un conjunt que ens situava a la primera meitat del segle I aC però sense poder concretar la significació i acotació cronològica.

Nous treballs que vam realitzar l'any 1993, en una zona molt propera a l'emplaçament anterior, van permetre recuperar diverses unitats estratigràfiques que pertanyien a l'abandó d'una estructura construïda sobre el terreny natural. Es tracta de dues alineacions de pedra situades a l'extrem nord del palau (vegeu fig. 1) molt modificades per construccions posteriors, però d'indubtable valor documental, ja que es tracta de la resta murària més antiga coneguda a la ciutat. De les excavacions de 1986 vam poder identificar un petit fragment de mur localitzat a l'extrem oest del palau que hem inclòs també en la planta d'aquesta fase ja que sembla poder associar-se a diverses unitats de cronologia similar. En ambdós casos és impossible definir la seva funcionalitat, però potser seria interessant destacar que es troben molt a prop del límit nord del possible assentament indígena o ciutat republicana, ja que el desnivell de la vessant, accentuat per la construcció de la muralla andalusina del segle X, devia existir amb tota probabilitat des d'època antiga (vegeu foto 1).

Foto 1. - Vista de les estructures conservades a la banda nord del Palau de la Suda. Segle II aC.

Els materials continguts en els estrats que rebleixen les estructures esmentades tenen una datació prou concreta, però val a dir que la seva quantitat numèrica ens obliga a ser prudents. Es van recuperar abundants fragments de vaixel·la ibèrica, varis individus pertanyents a produccions grises de bona factura i formes tan conegudes com les gerres bicòniques i els bols-pàtera de producció emporitana (Aoulué et al. 1984). La vaixel·la de vernís negre està representada per produccions mitjanes del tipus A amb decoració pintada en blanc a la vora dels bols de la forma Lamboglia 31 A, una possible vora de Lamboglia 25 i un bol de la forma 27a. Destaca l'escassa representació de les produccions tardanes de tipus A, amb un sol individu de la forma Lamboglia 31A. En Campaniana B d'excel·lent qualitat es documenta un peu i vora, corresponent a la sèrie 4753 de Morel. El registre àmforic, encara que pobre està compost per una vora

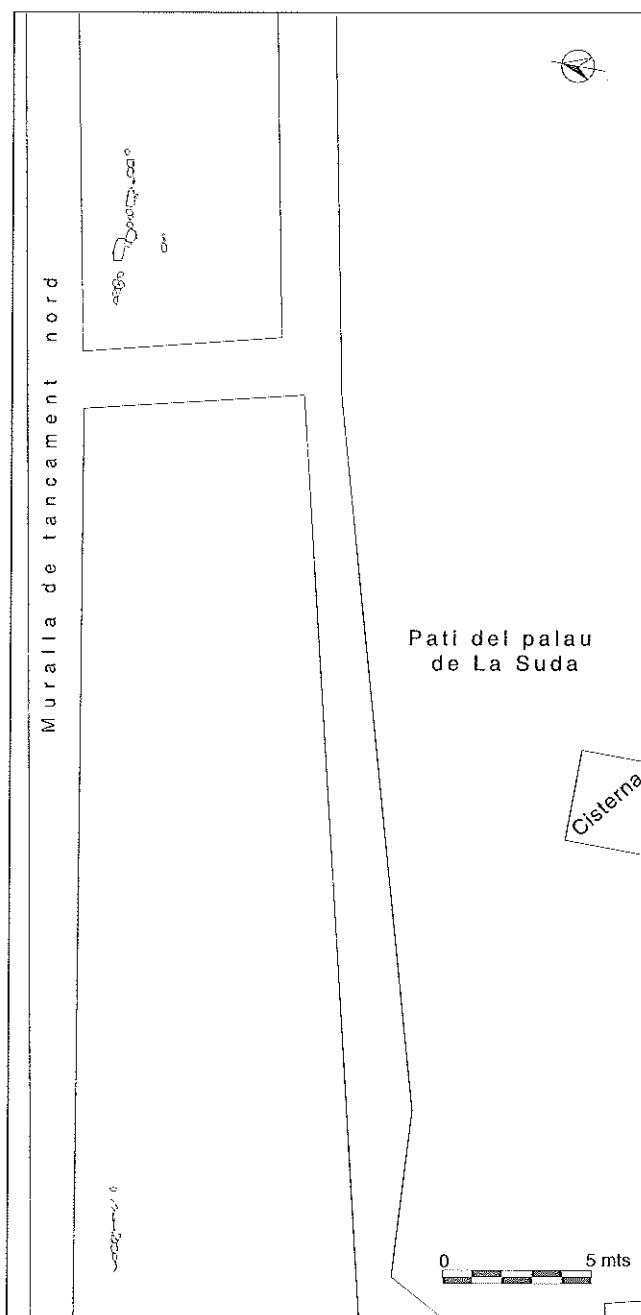

Fig. 1. - La Suda (estructures del segle II aC).

prou significativa d'àmfora grecoitàlica. La datació d'aquest horitzó tot i la migradesa del conjunt ens permet situar l'amortització de l'estructura durant l'últim terç del segle II aC.

Intentar esbrinar la significació d'aquestes restes és una tasca gairebé impossible però seria interessant plantejar la possibilitat que es tracti d'una estructura anterior a la refundació de la ciutat en època tardorepublicana i, per tant, que haguessin pogut pertànyer a les estructures de l'*oppidum* ilergeta, amortitzades abans de produir-se l'esmentat fenomen a la part baixa de la ciutat.

Turó vessant sud-est

Amb motiu de l'aplicació del Pla Especial del Turó i en el marc d'unes obres per a la construcció d'un accés entre dues línies de fortificació, vam constatar l'existència d'una franja de 50 metres que s'estenia per la base d'una de les muralles d'època moderna, on s'havia conservat intacta bona part de la seqüència estratigràfica del turó. Aquest fenomen es fa especialment rellevant en el punt on existeixen dues línies de fortificació paral·leles d'època moderna que havien fet de caixa contenidora, permetent la conservació d'una interessant seqüència que abasta bona part del segle I aC (vegeu foto 2).

Foto 2. - Vista general de l'excavació del turó: vessant sud-est.

Hem de dir que els materials d'aquella campanya realitzada entre els mesos de març i abril de 1995 encara estan en procés d'estudi i les conclusions ara exposades poden presentar en un futur importants matisos. Cal tenir en compte, a més, que l'excavació d'aquests nivells va aturar-se, que només vam assolir el nivell geològic en una reduïda zona i que la major part d'unitats estratigràfiques i estructures es perllonguen per sota de la línia de fortificació, fent-nos extremadament difícil la interpretació general de l'excavació.

Amb tot, podem parlar de l'existència de tres moments ben definits. El primer correspon a una zona d'hàbitat amb el qual s'associaven diversos paviments i llars de foc, un mur i un interessant retall en forma d'angle recte, possiblement relacionat amb una fet constructiu de la vessant (vegeu fig. 2, fase I).

Posteriorment, aquesta fase d'ocupació de la vessant fou afectada en l'extrem est per un retall de grans dimensions utilitzat com a abocador, primer, dels blocs d'una estructura enderrocada en aquell moment que són tirats sobre la roca, i després, per dos grans aportacions de terra que contenien gran quantitat de vaixel·la, restes de combustió i deixalles òssies. D'aquest abocador hem pogut excavar una superfície de 8 m² que amb tota seguretat s'estén per sota de la muralla fins al retall constructiu de la paret oest (vegeu fig. 1 fase II).

Un cop assolida l'amortització de l'abocador es van construir diversos murs que configuraren els àmbits d'una estança domèstica orientada a la vessant est (vegeu fig. 1 fase III), mantenint, però, la zona de l'abocador en funcionament i lliure de construccions. L'evolució posterior d'aquesta fase no ha estat documentada ja que fou afectada per la construcció d'una claveguera en època medieval.

Datem la fase I amb els materials propis del moment i amb els continguts en el primer farciment de l'abocador (fase II). Aquest fenomen té una explicació, ja que en realitzar l'inventari vàrem poder constatar com l'homogeneïtat dels materials de l'abocador amb els de la primera fase només era afectada per 6 individus, que evidentment havien d'ésser contemporanis al moment de produir-se la deposició dels estrats, però que contrastaven enormement amb la resta. El conjunt ens proporcionava una datació molt més antiga i ens demostrava que aquest abocador s'havia omplert intencionadament amb materials amortitzats en un indret proper, testimoni segurament de l'ocupació més antiga d'aquesta part de la vessant (fase I). L'horitzó cronològic d'aquest conjunt l'hem situat entre els anys 90-70 aC pel que fa a la datació de la primera fase i els materials continguts a l'abocador. La fase II s'ha de situar, gràcies als esmentats fragments, a mitjan segle I aC i immediatament després es produiria la construcció dels murs de la darrera fase, en un període on l'absència de *terra sigillata* itàlica és força significativa, i que nosaltres situem entre el 40-20 aC.

Pel que fa als materials que ofereixen possibilitats de datació cal destacar les produccions de vernís negre

A tardà (LAMBOGLIA 5/7, 6, 27B, 27c, 31a, 33, 36b i 55), que esdevenen majoritàries (52%) respecte a la resta de produccions en vernís negre. Destaca en el conjunt de la fase I i II l'absència total de produccions del tipus mitjà, encara molt freqüents en contextos de l'inici del segle 1 aC. També són força abundants les produccions de campaniana B amb vernissos espessos de gran qualitat i pasta clara (13%), amb les formes (LAMBOGLIA 1, 2, 3, 4, 5, 6b, 8, 10, 33, 36, Morel 2311 d.1) i una producció residual atribuïble a la forma Morel 2132 o Lamboglia 32 amb decoració plàstica d'una màscara teatral com les identificades a Cales al segle III aC (PEDRONI 1986, 165, fig. 339). Les produccions B-oides estan representades per les formes (LAMBOGLIA 1, 2, 3, 4, 5, 8, 10, 127, MOREL 4753 i MOREL 1552 c1). De la mateixa manera, el volum d'àmfores recollides són una mostra prou representativa cronològicament d'aquest espai temporal, on podem veure com les produccions itàliques de la costa oest, les Dr. 1A, 1B i les grecoitàliques prenen el paper majoritari però no exclusiu de les importacions, i estan acompanyades d'oleàries de Brundisi (tipus V i XI), tripolitanes antigues (de vegades anomenades Dressel 26), Lamboglia 2 vinàries i produccions de filiació més aviat púnica, com són les àmfores cilíndriques de probable origen gadità. Hi ha, a més, un conjunt força important de vaixel·la de cuina d'origen itàlic, amb cassoles, plats, tapadores, morters i els característics vasets fusiformes de parets fines (Mayet I i II). Tot això va acompanyat d'un gran nombre de vaixel·la indígena representat per les produccions pintades d'estil ibèric i les produccions oxidades amb engalba vermella i negra. Tenint en compte la presència majoritària de produccions tardanes de vernís negre i l'absència de produccions ampuritanes i imitacions de vernís negre en pasta gris que apareixen al final del segon quart de segle 1 aC a la Paeria (JUNYENT, PÉREZ 1995, 221), la datació durant el primer terç del segle 1 aC sembla força versemblant. Moment en el qual s'hauria iniciat molt probablement l'ocupació d'aquesta zona de la vessant del turó. Suposició basada en l'absència de materials residuals anteriors en quantitat significativa i la constatació de la inexistència de cap altre nivell per sota de la fase I, tal com sembla deduir-se en la secció del retall de l'abocador que arriba fins a la roca.

Les reformes que finalitzaren amb el tipus d'ocupació de la fase I les hem datades a partir de mitjan segle 1 aC, bàsicament per la presència d'àmfora Dressel 6A i una vora de parets fines Mayet V. Canvis estretament relacionats amb la construcció de les edificacions que configuren els àmbits de la fase III. En els estrats relacionats amb aquestes estructures es recuperen materials d'imitació de vernís negre en pasta grisa, alguna producció ampuritana, àmfores Dressel 7/11 i algun fragment assimilable a produccions bètiques, situant-nos en un espai temporal que podria correspondre als primers anys del regnat d'August, anterior al canvi d'era i aparició de les produccions aretines.

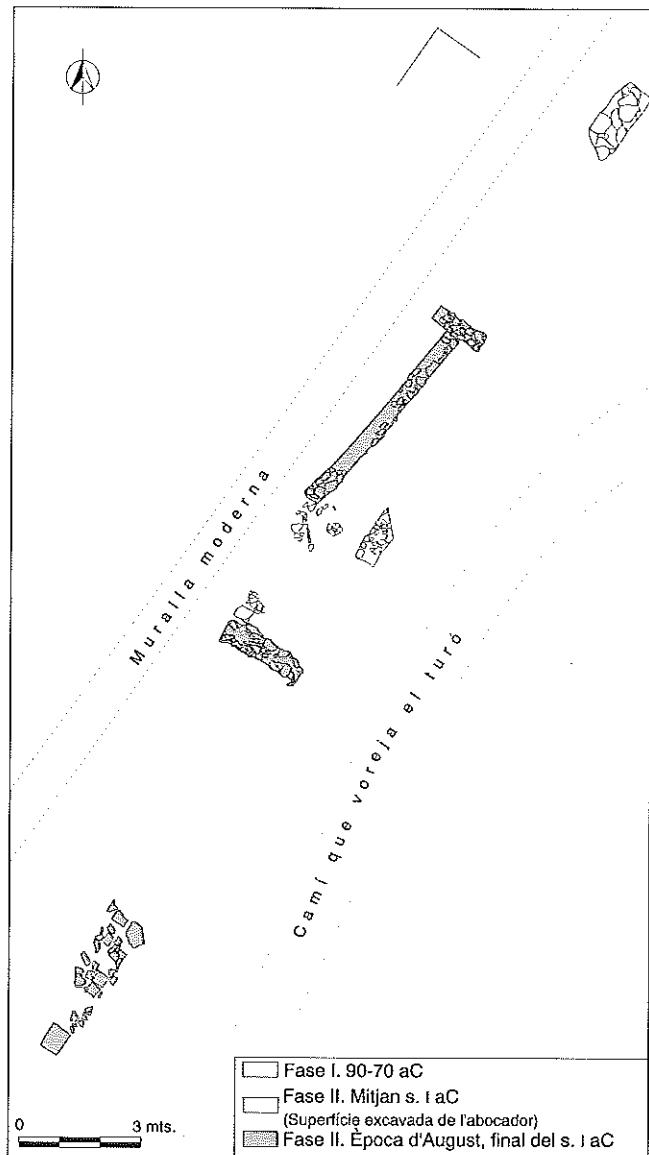

Fig. 2. - Turó, vessant sud-est.

Part baixa de la ciutat

Plaça de Sant Joan

La construcció d'un aparcament a la plaça de Sant Joan l'any 1975 va provocar el buidat d'un espai de grans dimensions situat al centre històric de la ciutat. Era prou evident abans d'iniciar els treballs el que això comportaria però, malauradament van ser valorats altres plantejaments i l'inici de les obres va provocar una intervenció centrada exclusivament en el salvament de les restes i la documentació dels talls estratigràfics produïts per la màquinaria pesant.

Aquests treballs han generat una bibliografia (JUNYENT, PÉREZ 1994, 173-204, JUNYENT, PÉREZ 1995, 211-248) que ha permès l'estudi dels materials recuperats i diverses conclusions sobre l'ocupació de la part baixa de la ciutat. Primer que res hem de dir que no hi ha cap estructura dibuixada en planta i que la documentació se centra exclusivament en els nivells

d'ocupació que anaven apareixent en els talls-secció. Els nivells que ens interessin especialment són aquells que es trobaren *in situ*, que van aparèixer entre els 170 cm i 220 cm de fondària. Es parla d'un nivell documentat al tall número 1 (estrat IVA) compost per un paviment de terra batuda i restes de pedres que podrien correspondre a un mur (JUNYENT, PÉREZ 1994, 179), que s'associava a materials de cronologia tardorepublicana (JUNYENT 1994, 80) i un fragment d'*opus signinum* tallat per la construcció absidal (PÉREZ 1991a, 79; JUNYENT, PÉREZ 1994, 179-190; JUNYENT, PÉREZ 1995, 225). Darrerament s'ha establert que els materials més antics datats durant la segona meitat del segle II aC (campaniana A mitjana 27B, 27bc, 31a, 31b i 68) s'hagin de relacionar amb els nivells més profunds del tall número 1 (JUNYENT, PÉREZ 1995, 222) i, per tant, amb una ocupació de la zona relacionada amb la construcció i fortificació del pont.

Dissortadament va ser impossible, a causa de la urgència dels treballs, la realització de plantes topogràfiques i l'única referència espacial de què disposem és el dibuix de la secció i croquis publicat els quals no seran, per tant, representats en el plànol general, tot i la seva significació històrica sinó que rebran un tractament específicament centrat en el text.

Paeria

Sota l'actual plaça Paeria i en els soterranis de l'antic Palau dels Sanauja s'havia constatat des dels anys seixanta importants restes arqueològiques que tenen una gran significació topogràfica ja que se situen en el límit sud-oest de la planta fins ara coneguda de la ciutat romana.

Pel que fa al moment republicà hem d'assenyalar que la zona potser corresponia a un indret marginal de la ciutat, possiblement per la presència del riu i el fort pendent del turó en aquest indret. Durant el segle I aC, es produí una constant aportació de materials de la vessant combinats amb deposicions al·luvials del riu que van donar lloc a una estratigrafia de 2 metres d'alçada, interrompuda en època d'August per la construcció d'un edifici. Pel que fa al vernís negre apareixen les produccions del tipus A mitjà (27B, 27b-c, 31b, 33a i 55), les produccions tardanes (5/7, 27B, 27b-c, 27c, 31b, 36, 113, 33b, 55 i 8bc) i en Campaniana B les formes (7, 5, 1, 3, 2 i 8a). A l'últim també es documenten les característiques campanianes B-òides (5, 1A, 7, 5/7, 3, 2, 1B, 8, 4 i Morell 4753) (JUNYENT 1994, 80).

S'assenyala en tot cas com els materials més antics (segle II aC) no poden individualitzar-se estratigràficament ja que tots formen part d'una estratigrafia formada a partir del 100 aC (JUNYENT, PÉREZ 1995, 222).

Carrer de l'Aiguardent

Els resultats obtinguts en aquesta excavació són de gran vàlua per a entendre el tipus d'ocupació que es produí a la part baixa de la ciutat durant el segle I aC. No solament pel fet d'haver-se recuperat la primera estructura constructiva d'aquella època sinó per la possibilitat de constatar un canvi en el tipus de construcció i distribució de l'espai en època d'August.

Per tant, es converteix en la primera excavació que permet veure l'evolució estructural que havia sofert la ciutat d'Ilerda entre l'època tardorepublicana i l'alt imperi.

Les restes més antigues corresponen a dos murets de petits còdols lligats amb terra que aprofiten sengles desnivells naturals del terreny, probablement accentuats per aquesta mateixa construcció (vegeu fig. 3 b). Com a conseqüència d'aquest fet, el primer dels trams situat a la part més propera al carrer del Carne conserva tan sols dues filades, mentre que el paral·lel a aquest i proper al carrer de l'Aiguardent té un alçat de gairebé vuit filades. A la terrassa superior el mur està associat a diverses capes de sorres seccionades per la construcció imperial, que aporten un reduït però significatiu conjunt de materials compost per vaixel·la de tradició ibèrica tardana, produccions engalbadades, diversos fragments informes d'àmfora itàlica (MORAN 1993) i una vora de la forma Lamboglia 23 pertanyent a un plat de vernís negre occidental del segle III aC (SANMARTÍ 1978, fig. 463). El material, que ens data aquesta fase està compost per produccions de vernís negre A tardà (Lamboglia 31, 27, 28, 5/7, 36 i 33). El conjunt ens situa en la primera centúria per l'aparició d'aquestes produccions tardanes de vernís negre i on l'absència de B-òide i especialment les imitacions peninsulars ens permet concretar aquest espai cronològic en el primer terç d'aquest segle.

A la terrassa inferior els nivells que s'associaven al mur de la primera fase no s'havien conservat contextualitzats. Això no obstant, en construir-se l'edifici Alt Imperial foren abocats una seguit d'estrats amb la intenció d'inutilitzar l'aterrament anterior i aconseguir una superfície plana (vegeu fig. 3b), que contenen materials de cronologia assimilable als recuperats en els nivells de sorres de la terrassa superior. A excepció d'algun fragment que ens permet datar l'edifici en època d'August, la resta són molt homogenis. Ara sí que es documenten les produccions B-òides (Lamboglia 1, 5/7 i el cràter Morell 4753). De totes maneres les produccions tardanes són encara majoritàries en aquest conjunt, amb 50 fragments dels 64 recollits de vernís negre (formes 5/7, 36, 6, 27c i 31). Aquesta constatació percentual unida a l'absència d'imitacions i produccions en pasta grisa ens permet suposar un altre cop una datació del conjunt, que no ultrapassaria el 70 aC, i que es relacionaria amb aquest primer moment d'ocupació de la zona.

A què pertany aquesta trama murada i quin tipus d'assentament és produí en aquesta zona en els primers anys d'ocupació de la part baixa de la ciutat és un aspecte difícil de resoldre en base a aquests dos petits fragments muraris (vegeu fig. 3a). Això no obstant, cal esmentar que l'activitat edilícia posterior comportà l'aprofitament de diversos tambors, probablement d'un edifici columnat, en funcionament a la zona immediata, abans de les construccions d'època d'August. També és interessant destacar la presència en les rases de fonamentació, situades entre la primera i segona terrassa, de gran quantitat de fragments d'un paviment d'*opus signinum* de color vermell decorat amb tessel·les blanques de característiques gairebé idèntiques a un dels recuperats a la plaça de Sant Joan (JUNYENT, PÉREZ 1994, 188, fig. 10), l'estudi dels quals ha posat de manifest que es tracta en la majoria dels casos de

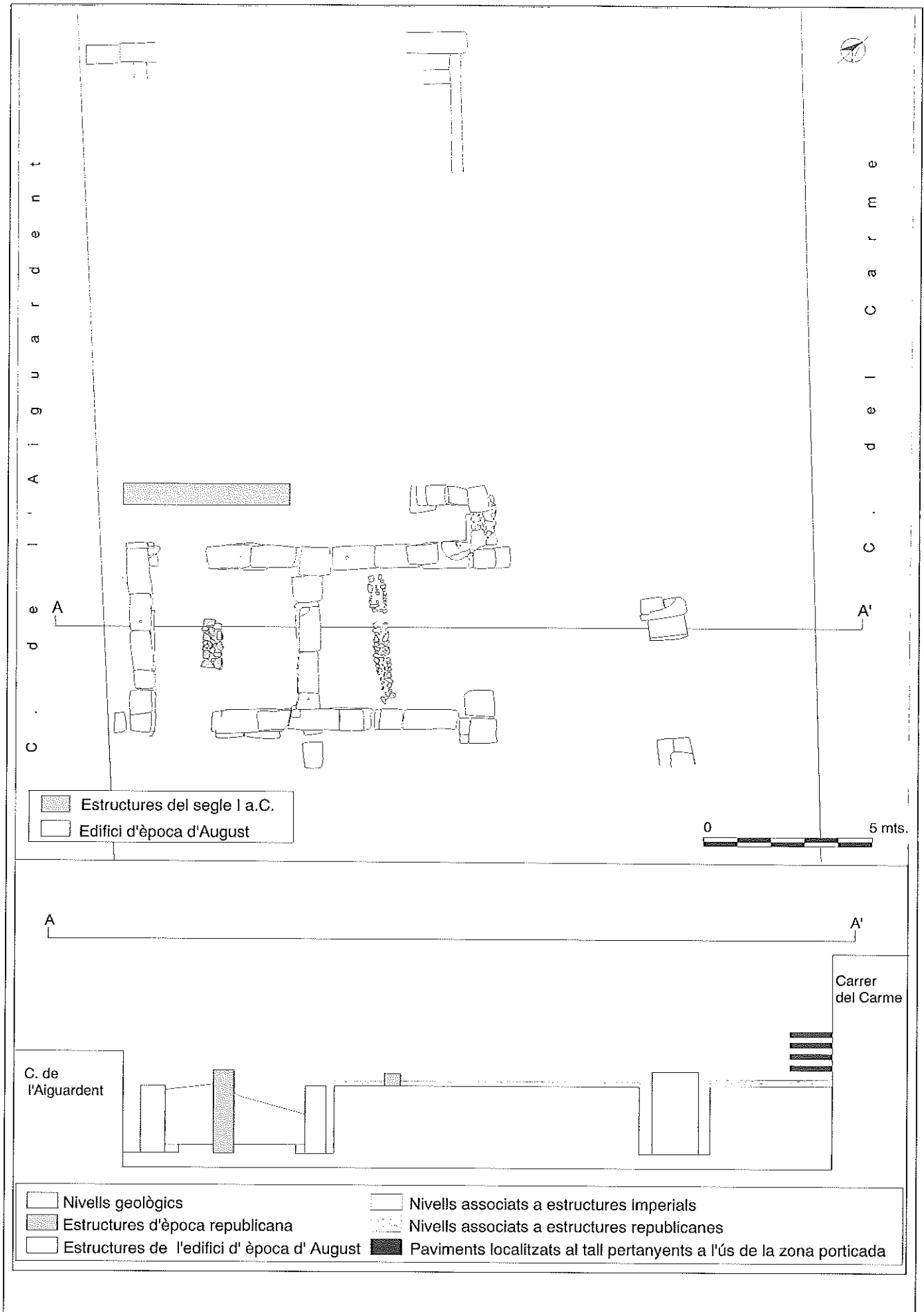

Fig. 3 - Estructures documentades als solars de Modes Angelines i carrer de l'Aiguardent. Planta i secció.

paviments que s'han de datar en època republicana o primers anys de l'alt imperi. En tot cas el que ens interessa és la constatació un altre cop que les estructures republicanes existents a la zona tingueren una significació prou rellevant, potser no suficientment reflectida per les restes muràries documentades.

Carrer Bafart

A diferència del solar anterior la primera ocupació no es formalitza en terrasses sinó que s'assenta directament sobre un estrat de grans còdols que segurament pertany a la llera del riu. Es tracta d'un petit muret construït amb pedres de format irregular del qual només es conserva un tram de metre i mig de llargada (vegeu fig. 4). El funcionament i tipus d'estructura a què pertany és impossible esbrinar-ho i, per tant, la seva vàlua documental és la de constatar, un altre cop, l'existència d'estructures anteriors a l'època augustal a la part baixa de la ciutat.

En aquest cas, la superposició de fases ens permet establir un valuós terminus *ante quem* per a la datació del moment final de l'estructura. Ara bé, la seva construcció i el seu funcionament són impossibles d'esbrinar car no hem pogut associar cap nivell de pavimentació. L'estratigrafia relacionada amb el mur pertany a un conjunt d'estrats argilosos (50 centímetres de potència) que rebleixen el mur i en signifiquen la desaparició física-. Els materials recuperats es caracteritzen per produccions de vernís negre tardà del tipus A (Lamboglia 36, 31 i 5/7), produccions del tipus B de bona qualitat (Lamboglia 2,8a i 127), del tipus B-òide (Lamboglia 1, 5 i 8 amb decoració losàngica), produccions de vernís negre en pasta grisa i vaixel·la ibèrica pintada d'estil i formes tardanes. Això no obstant, el que permet una millor aproximació

cronològica són les àmfores, que en aquesta fase són extraordinàriament ben representades, amb produccions residuals com les grecoitàliques, itàliques Dressel 1A, 1B, 1C i les d'aparició a partir dels últims decennis de segle I aC, com ho són les Dressel 28, Haltern 70, Laietana 1, Dressel 7-11 i la lusitana Comba do Canho 67. Materials que ens permeten establir el moment final de l'edificació als voltants del canvi d'era, però en un moment anterior a les primeres importacions de *terra sigillata* itàlica. Sembla, doncs, que hi hagué algun tipus d'ocupació preaugustal al solar i això, encara que amb molts menys indicis de cultura material i estructures, es pot relacionar amb les aparegudes al carrer de l'Aiguardent.

Època imperial (segle I dC)

Hem considerat aquesta fase històrica de la ciutat a partir de l'època d'August i l'hem perllongat al llarg de tota la centúria següent, fins a l'època antoniana. De fet, en dues recents excavacions (Bafart i Costa Magdalena) hem constatat que al llarg d'aquest segle no es produeixen canvis rellevants en la distribució de les estructures i ocupació dels solars.

Creiem, doncs, que existeix un moment històric i edíl·lic a la ciutat que s'inicià amb l'obtenció de l'estatus de *municipium*, sota el regnat de l'emperador August, que es mantindrà amb pocs canvis fins al final del segle I dC o principi del següent. D'altra banda, hem de dir que el registre arqueològic només ha permès documentar aquesta fase a la part baixa de la ciutat per la qual cosa el turó és una zona absolutament desconeguda en època imperial tot i que podem suposar la seva pertinença a la ciutat romana en base als abundants materials d'aquesta cronologia i posterior que es recullen fora de context en les excavacions realitzades.

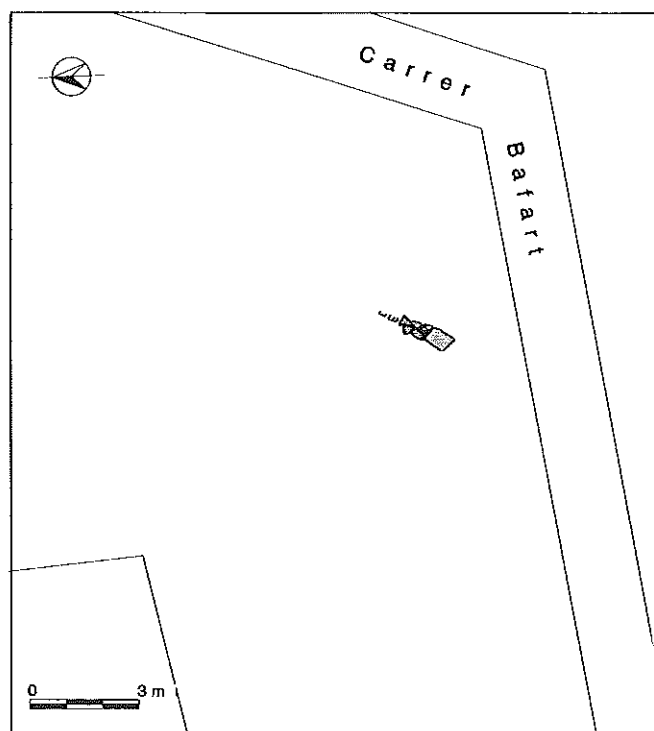

Fig. 4 - Carrer Bafart (estructures segle I-II aC).

Paeria

Sembla ser que aquesta zona marginal de la ciutat fou ocupada per primer cop en època d'August amb la construcció d'un edifici de planta rectangular orientat en sentit est-oest que es perllonga per sota dels límits de l'edifici, sota l'actual plaça Paeria (vegeu fig. 5). La part conservada correspon a la fonamentació, construïda amb blocs d'arenisca de 1,50 metres de llarg per 50 d'ample, disposats mitjançant un sistema de subjecció en tenalla en una profunda rasa que retalla la sedimentació republicana. Aquesta sòlida construcció conserva fins a cinc filades, assentades directament sobre el llit de grava de l'antic curs del riu. La part propera al curs fluvial correspondria probablement a la façana de l'edifici, amb una longitud documentada d'11 metres i dues obertures. A l'extrem nord d'aquesta línia murada i en el tall d'excavació s'observa l'inici d'un gir en direcció oest que podria correspondre al tancament de l'edifici. Al cantó sud, una línia murada sense obertures, que es perllonga més enllà dels límits del soterrani, forma un angle recte amb el primer, i en significa, segurament, el límit sud.

Per la tipologia dels paraments i l'excepcionalitat del lloc escollit, podem suposar que no es tracta d'una construcció ordinària sinó d'un gran edifici construït

probablement en relació al curs del riu, el mateix element que amb continus desbordaments n'hauria malmès l'estructura, impossibilitant potser, fins i tot, l'acabament del projecte que va ser abandonat per les condicions inadequades de l'emplaçament (PÉREZ 1991a, 39).

La datació de l'edifici es presenta complexa ja que la trinxera de fonamentació ha desaparegut en la quasi totalitat de l'àrea construïda. Només disposem del *terminus post quem* que ens ofereixen les produccions més tardanes recuperades en l'estratigrafia republicana, com són determinades formes arcaïques de *terra sigillata* itàlica que conviuen amb les darreres importacions campanianes. Aquestes ens permeten suposar que l'edifici es construí coetàniament a l'aparició d'aquests materials o amb posterioritat, en una data propera al final del segle I aC o, com a molt, a l'inici del següent (PÉREZ 1991a, 38-39).

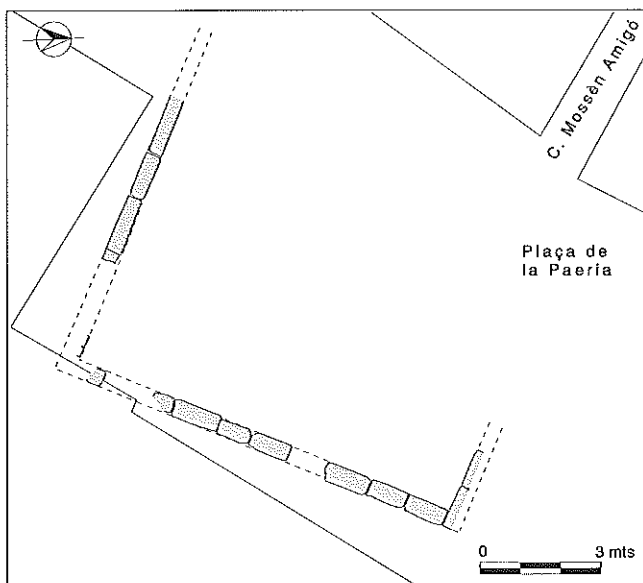

Fig. 5 - Paeria. Fonamentació de l'edifici alt imperial.

Carrer Aiguardent

És necessari abans de parlar d'aquestes restes, reprendre les dades que van propiciar la intervenció del solar de Modes Angelina l'any 1990, situada al sud del carrer Aiguardent. Tot i les circumstàncies que motivaren aquells treballs fou possible la documentació planimètrica de dos trams murats, situats a l'extrem oest del solar, que corresponen segurament a una sola tirada. Es tracta d'una construcció de grans blocs rectangulars lligats en sec, de mida i característiques molt semblants als de la Paeria, que havien servit de fonamentació a un dels cellers.

L'any següent, amb motiu de l'excavació del pati confrontant, es documentà una edificació de característiques constructives semblants amb una superfície que ens permet, fins i tot, establir certes hipòtesis interpretatives. Es tracta de la fonamentació d'un edifici de planta rectangular dividida en dos espais de 8 metres quadrats (vegeu figura 3a i 6). El primer és obert a una zona ocupada per dos pilars que hem interpretat com a suports de columna d'un espai porticat. L'àmbit de darrera té una obertura a mena

de corredor i està tancat per un altre mur que sembla repetir l'esquema distributiu de l'edifici, perllongant possiblement un nou àmbit, per sota del carrer Aiguardent (vegeu foto 3).

Tècnicament la construcció s'adossa a l'aterrossament anterior i en regularitza la secció mitjançant una

Foto 3. - Vista general de l'excavació del carrer Aiguardent. Planta de l'edifici d'època d'August.

rasa de fonamentació correguda. Els pilars també seccionen les sorres i graves fins assolir la superfície sòlida i plana que configura el terreny natural d'aquest solar. El material constructiu de l'edificació el formen bàsicament grans carreus rectangulars que presenten marques i traces del treball de canteria, però també aprofita materials de construccions anteriors. Val a dir que els nivells de funcionament de l'edifici no es conserven i que en el millor dels casos es tracta de dues filades de la fonamentació.

Per establir el moment de construcció no disposem de cap element fiable, ja que els materials abocats a l'interior de la rasa i a la terrassa inferior tenen una cronologia idèntica als de la fase republicana. Només alguns fragments d'àmfora de pasta tarraconense (MORAN 1993, 84) podrien correspondre al moment de construcció. En tot cas, l'absència de *terra sigillata* itàlica i els paral·lels amb l'edifici de la Paeria, ens permeten situar la construcció en els primers anys del regnat d'August. Hi ha, però, un element que pot aclarir-nos aquesta problemàtica. Es tracta d'una sèrie

de nivells conservats casualment entre els dos cellers d'època moderna que configuren la façana del solar amb el carrer del Carme. Paviments que hem relacionat amb l'àrea porticada i que podrien correspondre a una zona pública ja sigui carrer o plaça. L'excavació d'aquests nivells fou gairebé impossible, ja que es trobaven en la secció del límit d'excavació, però ens proporcionà un petit fragment de *sigillata aretina*, indicant-nos que un dels moments en què l'espai obert relacionat amb l'edifici estaria en funcionament s'ha de situar al segle 1 dC.

La planta que adjuntem (vegeu fig. 6) representa les estructures documentades en excavació i una proposta de restitució. Volem deixar constància que es tracta d'una hipòtesi de treball per tal d'assolir una interpretació plausible de les restes i que haurem d'esperar noves excavacions per tal de conèixer-ne l'abast real. Aquesta hipòtesi parteix de la repetició dels mòduls constructius documentats, que curiosament ens permet unir les restes del carrer Aiguardent amb les de Modes Angelina i, per tant, creure que ens trobem davant d'un edifici/s de grans dimensions compost per diversos àmbits rectangulars compartimentats i oberts a un espai porticat, que s'enfronten a una àrea pública de la ciutat, de forma semblant a les *tabernae* que envolten els *fora*.

És realment arriscada una proposta d'aquest tipus, però no ho sembla tant si tenim en compte que l'eix viari actual compost per la plaça Sant Joan, plaça de la Sal, carrer Portaferrissa, carrer del Carme i carrer Cardenal Remolins, permet traçar una línia recta que travessa tota la planta de la ciutat romana coneguda i passa pel mig de l'antiga necròpoli de l'estació. Al costat d'aquest hipotètic eix viari de la ciutat o potser al mig, no seria estranya l'existència d'un edifici públic, espai central o carrer amb què puguin relacionar-se les estructures abans esmentades.

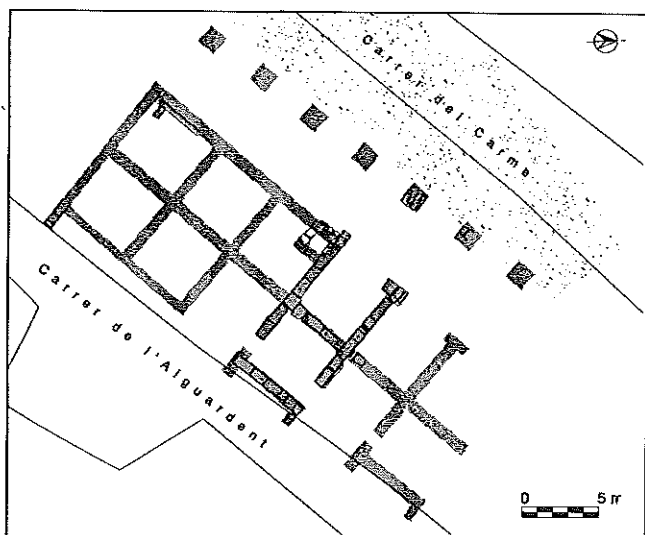

Figura 6. - Carrer de l'Aiguardent. Planta de les estructures i restitució de l'edifici alt-imperial.

Carrer Bafart

En els estrats argilosos que amortitzen la fase republicana es construí una canalització en direcció oest-est i pendent vers el riu. Està formada per dues parets de pedra arenisca conservades en un traçat de

Foto 4. - Claveguera del carrer alt imperial Bafart, seccionada per la rasa de construcció del mur de la fase següent.

9 metres que s'adossen al retall de la rasa. Té una fondària de quaranta centímetres i trenta d'ample, i està coberta per lloses de pedra (vegeu foto 4). A sobre d'aquesta coberta s'afegí un paviment de petites graves lligades amb morter de calç, conservat parcialment en una amplada màxima de 5 metres, que conté abundants fragments ceràmics i diverses grapes de ferro com a material de lligam. El resultat és una superfície d'ús de gran consistència amb un lleuger pendent de 20 centímetres per facilitar l'evacuació de les aigües (vegeu fig. 7).

Tot i no haver relacionat cap estructura o límit de façana amb l'esmentat paviment a causa de les profundes remodelacions posteriors, hi ha indicis suficients per a creure que ens trobem davant d'un carrer o espai públic de l'antiga ciutat d'Ilerda. Suposició sostinguda no solament per la canalització, sinó també pel tipus de pavimentació utilitzada, molt diferent als que coneixem a la ciutat i que ocupen zones d'hàbitat, cosa que fa poc probable doncs, pensar en una estructura de sanejament privada. També, el reduït nombre de materials del segle 1 dC recuperats a Bafart, tan freqüents en altres excavacions com la de Costa de Magdalena, ens demostra que a la zona no es generaren activitats de reblliment i remoció pròpies de llocs d'hàbitat i, per tant, ens confirma l'existència d'una via pública que es mantingué lliure d'aportacions durant el període del seu funcionament.

En els primers nivells de pavimentació del carrer vam recuperar materials de gran significació per establir el moment de construcció. Es tracta de produccions de *sigillata* itàlica (GOUDINEAU 16, 26, 32) i un semis de Tarraco d'època d'August amb la llegenda *Colonia Urbs Tarraconensis*. Destaca en aquest conjunt l'absència de produccions sud-gal·liques, hispàniques i africanes clares, que ens permet situar la construcció del carrer i canalització a la primeria del segle I dC.

Per sobre d'aquest nivell homogeni de grava lligada amb morter vam individualitzar una repavimentació (ue 2180-2176) composta de sorres fortament compactades que havien recrescut uns 18 centímetres el nivell de circulació del carrer. Els materials recuperats en aquesta fase són més abundants i presenten certes novetats respecte al moment de construcció. Segueixen les produccions itàliques (GOUDINEAU 27, 40, 15 i RITTERLING 14) i apareixen per primer cop les sud-gal·liques (DRAGENFORD 15-17, 24-25, 27 i 29) i hispàniques (DRAGENFORD 18, 27), situant-nos en un context més propi de la segona meitat del segle I dC. Amb tot, i gràcies a la constatació que la rasa de construcció d'un mur de la fase següent secciona tots aquests nivells, podem assegurar que, durant la segona meitat del segle I dC és més que probable que el carrer i la canalització construïda en època augustal mantinguessin la seva funcionalitat originària.

Costa de Magdalena

Lògicament, la proximitat del solar que ens ocupa amb l'antic Portal de Magdalena —només els separen aproximadament 30 metres—, fa que l'evolució cronoestratigràfica observada en ambdues intervencions sigui semblant (LORIENTE-OLIVER 1992). No obstant això, les principals aportacions han estat la confirmació

de la datació de les estructures del primer moment d'ocupació antròpica de la zona i el definitiu reconeixement de la seva inclusió en la xarxa urbana de la Ilerda alt-imperial.

Malgrat les reduïdes dimensions de l'àrea excavada i el caràcter provisional dels resultats que avancem, la intervenció ha ficat al descobert diversos àmbits, que a nivell constructiu permeten definir dues fases i tres moments d'ocupació ben diferenciats dins l'alt imperi:

Durant el segle I dC s'han identificat dos moments d'ocupació que cronològicament abasten un període comprès entre els primers decennis del segle I dC fins a l'època flàvia, i un altre que es perllonga fins a l'època antonina (segle II dC). Les restes de la primera ocupació estable del solar de Costa de Magdalena es localitzen estrictament en l'extrem oriental de l'àrea excavada i, presumiblement, tindrien continuïtat sota el carrer Pi i Margall a una profunditat aproximada de 4'5 metres respecte a la seva cota d'ús actual.

Les estructures corresponen a un àmbit rectangular, orientat en direcció nord-oest/sud-est. L'habitatge, que lògicament formaria part d'un edifici de majors proporcions, es bastí directament sobre els dipòsits al·luvials d'argiles de composició sorrenca que caracteritzen el substrat geològic de la zona (LORIENTE, OLIVER 1992, 25-26).

L'àmbit excavat, una estança rectangular de 21 m² de superfície coneguda (7 m de llargària x 3 m d'amplària), se situa en la zona planera del solar i està delimitat per tres murs de 60/70 cm d'amplària, aparell irregular i fàbrica poc acurada —pedra sorrenca mínimament desbastada travada amb fang—. Mentre que els murs meridional i oriental corresponen a una mena d'*opus incertum* sense morter molt similar a l'antiga tècnica constructiva indígena emprada en època ibèrica, el mur occidental, que coincideix amb l'inici del vessant del turó i té una clara funcionalitat de contenció presenta un tipus d'obra més pesant, d'aparença pseudopoligonal, en la qual carreus de gran format es combinen amb pedres sorrenques de petites dimensions que funcionen com a reblliment. Cal destacar l'excel·lent estat de conservació en alçat que assoleix, aproximadament, els 1'25 m en l'angle sud-est (vegeu fig. 8a, foto 5).

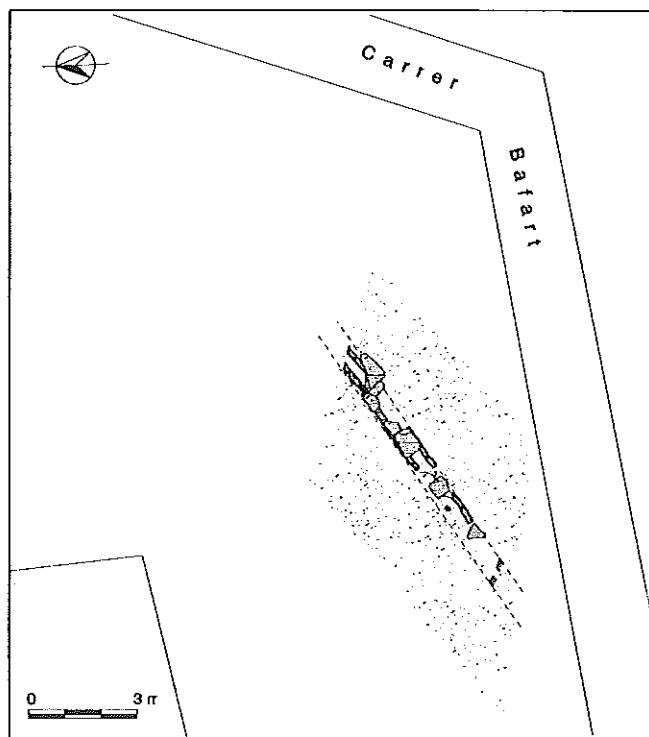

Figura 7. - Carrer Bafart (planta del carrer. Segle I dC).

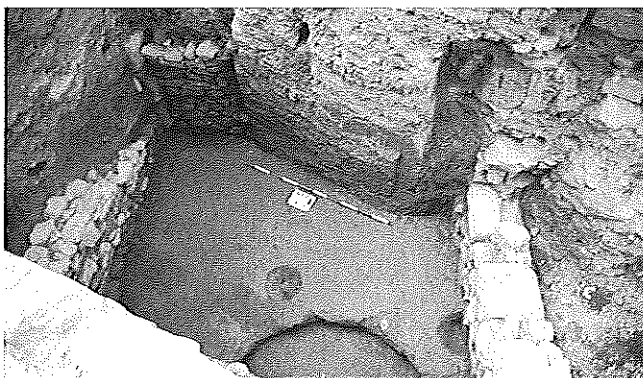

Foto 5. - Àmbit quadrangular documentat al carrer Costa de Magdalena que pertany a un habitatge de començament del segle I dC.

L'habitació presenta un únic nivell d'ocupació que correspon a un paviment de terra argilosa/sorrenca, piconada, que conservava sobre la superfície d'ús, a més de tres forats de pal propers als murs, diferents elements de cultura material que ens situen el seu nivell de funcionament en els primers decennis del segle I dC. Entre els materials més destacats, tant per la seva significació cronològica com funcional, cal fer esment de l'exclusiva però esporàdica presència de *terra sigillata* itàlica (GOUDINEAU 26 i 27), un exemplar sencer d'àmfora vinària de la Tarraconense forma Dr. 2/4, un conjunt de quatre pondera (OLIVER, PRIM 1995, 70-71) instrumental de ferro (anelles, etc.) i, lògicament, fragments de ceràmiques comunes oxidades romanes i de tradició ibèrica, aquestes últimes, engalbades i decorades amb motius geomètrics i vegetals de color vermell.

Per sota del nivell d'ús de l'estança, i com ja succeï en l'edifici romà de l'antic Portal de Magdalena, aparegueren dues fosses excavades en els nivells de reompliment tardoibèrics segellades pel propi paviment (LORENCIO et al. 1987, 274-283; LORIENTE, OLIVER 1992, 42-48). La primera, situada al mig de l'habitació, contenia l'enterrament sense aixovar d'un noutat en posició de decúbit lateral esquerre. La segona, de límits més imprecisos i situada molt a prop de la rasa de fonamentació del mur occidental, contenia dos recipients amb tres petites restes òssies fragmentades pendents de determinació taxonòmica. Ambdós atuells, pràcticament sencers, corresponien a una gerreta de ceràmica de cuina romana a torn de pasta grisa i vora exvasada triangular, característica del segle I aC i primeres dècades del següent (PÉREZ 1991b, 31), coberta per un bol carenat de parets fines amb decoració sorrenca, forma Mayet XXXV o XXXVII, que a Ilerda i els seus encontorns apareix àmpliament representada entre els regnats de Tiberi i Neró, arribant als inicis de la dinastia Flàvia (MARCO 1988, 100-102; PÉREZ 1991b, 15).

Quant a la funcionalitat de l'espai que ens ocupa, malgrat les limitacions imposades pel registre arqueològic, val a dir que l'aparició sobre el paviment de l'habitació de restes de grans contenidors amfòrics, el conjunt de pondera i els instrumenta fèrrics, juntament amb l'escassa representativitat de la vaixel·la de taula recuperada ens inclina a pensar que l'estança funcionà com a dependència destinada a la realització d'activitats productives o de magatzem en relació amb un edifici la forma i dimensions del qual ens és desconeguda.

La seva situació en el límit occidental de la zona urbanitzada en aquest moment, just en el sector de contacte entre l'inici dels pendents del turó, ens fan considerar aquesta zona com plenament integrada en la xarxa urbana d'Ilerda durant l'inici del segle I dC, la implantació de la qual en aquest sector sembla definitivament provada a la llum de la nova lectura del suposadament isolat edifici de l'antic Portal de Magdalena (PÉREZ 1993, 201-202; LORIENTE et al. 1993; OLIVER, PRIM 1995) i en relació amb el carrer i claveguera d'aquest mateix moment aparegut en el proper solar del carrer Bafart.

El segon moment identificat al segle I dC significà una parcial remodelació urbanística que afecta, bàsicament, la meitat oriental del solar que ens ocupa.

La primera fase d'implantació a la zona més planera del solar es desplaça ara cap a occident guanyant alçada en relació amb el pendent original del turó. Les noves estructures documentades s'assenten en la primera de les terrasses naturals del vessant oriental, modificant la seva topografia original, i amb un lleuger canvi d'orientació cap al nord-oest. A causa de l'activitat constructiva posterior d'època islàmica, desco-nexim si les estructures d'inici de segle I dC —situades a l'est— continuaren en ús o van ser integrades en les noves construccions.

D'aquest segon moment només ens han pervingut dos murs parcialment conservats formant una cantonada en angle recte que delimiten tres espais, presumiblement rectangulars o quadrangulars. El primer mur té una orientació est-oest, conserva 2,5 metres de llargària, i serví de paret mitgera entre dos àmbits. El segon, en direcció nord-sud, amb 4,5 m de longitud conservada, se situa en el límit de la primera terrassa del vessant del turó i delimita un espai regular seccionat per diverses sitges i un pou d'època andalusina (vegeu fig. 8b).

Els materials ceramològics amb significació cronològica associats a aquestes estructures són, en proporció similar, la terra *sigillata* hispànica i sud-gàl·lica, les parets fines amb decoració sorrenca i barbotina, comunes burinades i productes d'engalba negra i vermella. És important destacar la presència d'un segell de Tivissa en una àmfora de forma indeterminada. Destaca, però, l'absència de produccions africanes clares del tipus A, la qual cosa ens porta a suposar que el funcionament d'aquestes estructures no es perllongà al segle II dC.

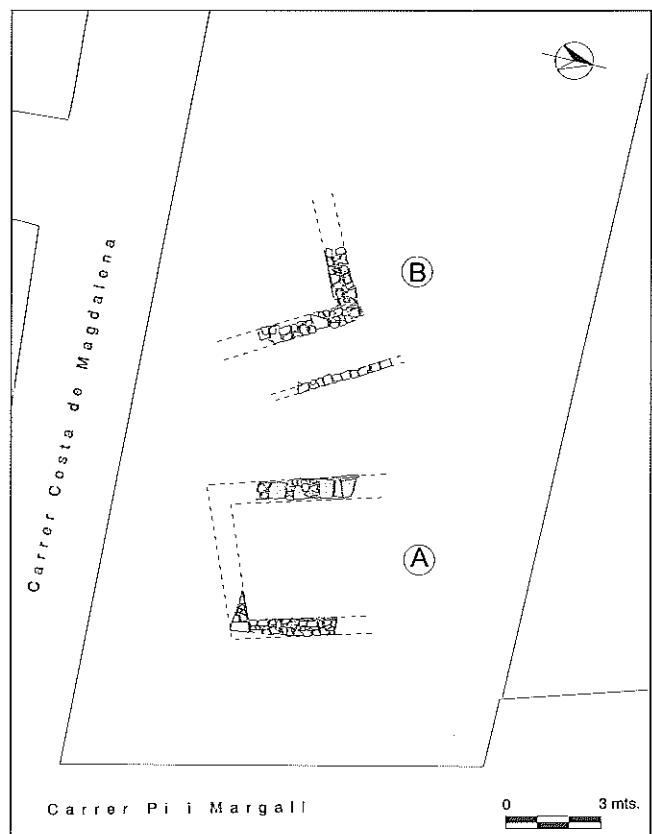

Fig. 8 - Carrer Costa de Magdalena (estructures del segle I dC).

Època imperial (segle II dC, primera meitat del segle III dC)

Francesc Macià

Les estructures documentades pertanyen a una edificació de planta trapezoïdal delimitada per quatre murs construïts amb carreus rectangulars d'arenisca del mateix tipus que els de la Paeria i el carrer Aiguardent. Una part de l'edificació s'entrega a un retall realitzat a les graves que devia funcionar al mateix temps com aterrossament del pendent natural. Es tracta d'una planta realment difícil d'interpretar per la seva estranya disposició, però en tot cas, podem afirmar la pertinença a un sol edifici definit, per almenys dos àmbits, en un dels quals es recuperà un molí bitroncocònic de pedra volcànica relacionat possiblement amb una activitat industrial o de transformació que s'hauria desenvolupat en una de les esmentades habitacions. Funcionalitat edilícia que com en el cas de la Paeria no podem descartar que estigui estretament lligada a la proximitat del riu, navegable amb tota seguretat en aquells moments (vegeu fig. 9).

Tots els materials corresponen al moment d'abandó, amb produccions africanes de cuina (MIRÓ 1993, 311-321), *sigillata* hispànica i llànties, datades en un marc temporal que abasta des del segle II fins al IV dC. El material més modern del conjunt i interessant per establir el moment final, ens el proporcionen les produccions africanes clares del tipus C (Lamboglia 40bis, Lamboglia 41, Hayes 45B), produccions tardanes del tipus A2 (Hayes 31), A/D (Hayes 33) (MIRÓ 1991, 223-237) i una àmfora Africana 1 (MORAN 1993, 70), que se situen en un horitzó a partir del 230 dC, apreciació que ens permet concretar que l'edifici fou abandonat definitivament durant la primera meitat de segle III dC.

La seqüència cronològica de la resta de materials ens acota l'ocupació de l'indret al segle II dC i no hi ha indicis per suposar-n'hi una d'anterior. Basant-nos en aquest registre ceramològic i en els resultats del

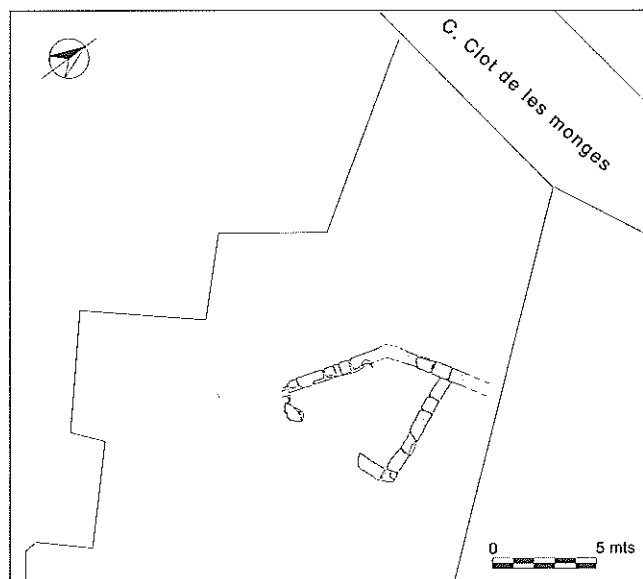

Fig. 9 - Francesc Macià (planta de l'edifici del segle II dC).

primer sondeig, que va assolir el nivell de graves sobre el quals s'assenta un dels murs (MEDINA, REYES 1988, 6-7), podem dir que no hi ha indicis per creure que l'edifici es construï al segle I dC. El funcionament, centrat al segle II, ens obliga a reconsiderar la proposta de datació donada fins ara (REYES et al. 1991, 215; JUNYENT 1994, 82), en base a la comparació del tipus d'obra utilitzada, ja que aquest fet no esdevé un argument cronològic fiable. També, per paral·lisme amb altres dades de la ciutat, és realment difícil creure en un edifici en funcionament al llarg de 250 anys, ja que es tractaria d'una continuïtat excepcional en el conjunt de la ciutat, on no hem constatat períodes de construcció i amortització que superin el segle de vida.

Carrer Bafart

En aquest moment es produeix un canvi força significatiu ja que s'inutilitza la claveguera i una part del traçat del carrer de la fase anterior. La superfície del vial es manté lliure de construccions i funciona a la mateixa cota que ho havia fet anteriorment, indicatiu potser de la continuïtat d'aquest espai tot i que amb unes característiques i recorregut molt diferents. Ara bé, existeix un greu problema per afirmar aquesta consideració, ja que no hem pogut definir la planta sencera de l'edifici i, per tant, no podem descartar que l'angle documentat formés part d'un pati obert que hauria integrat la pavimentació del carrer en el nou projecte constructiu, inutilitzant definitivament el vial. En tot cas el que sí podem afirmar és un canvi urbanístic força important que implicà l'ocupació i remodelació d'un espai públic.

La zona interior d'hàbitat delimitat pels murs nord-sud i est-oest de l'edifici (vegeu fig. 10), rebaixa l'estratigrafia anterior, recolzant els paviments sobre les graves, mentre que la part exterior que correspon a la façana sud es relaciona amb una rasa correguda de 60 cm d'ample que secciona la claveguera (vegeu foto 4), mantenint el nivell d'ús a una cota semblant a la que ofería el carrer (des de mitjan segle I dC).

Els murs són construïts amb un parament de petites pedres lligades amb morter combinat amb blocs d'arenisca. Cal destacar que l'alçat exterior, per sobre del nivell de fonamentació, i l'interior fins a la seva base, foren arrebossats amb una capa de morter que per l'acabat poc uniforme podria haver estat utilitzat com a lligam d'un material que ennoblava les parets de l'edifici.

El reduït espai excavat no fa possible una interpretació satisfactòria ja que els murs es perllonguen per sota del límit d'excavació. Amb tot, podem dir que formen un angle recte enfrontat a la línia del carrer precedent. Un cop inutilitzada l'estructura de sanejament pública, l'edifici contemplà el problema de les aigües que s'acumularien en aquest angle mort, amb la construcció d'un desguàs imbricat a la façana oest que conduiria les aigües per sota dels nivells de pavimentació interior.

Els únics materials que permeten aproximar-nos al moment de construcció de l'edifici foren recuperats en la rasa que seccionava la claveguera i corresponen a un fons decorat amb cercles de *sigillata* clara africana A1 i una carena de cuina africana pertanyent a la forma Ostia III, fig. 267 i, per tant, ens situen la construcció

de l'edifici a partir d'època flàvia o inici de la centúria següent.

El rebliment de l'edifici ens permet establir amb major precisió el moment d'abandó d'aquesta estructura, gràcies a la recuperació de diversos fragments informes de vaixel·la de taula africana del tipus C, un perfil sencer de la forma Hayes 33 en clara A/D, una vora de cassola de la forma Atlante CVII fig. 12 i un plat tapadora Ostia III fig. 170 en cuina africana. Materials que ens situen a partir de la primera meitat del segle III de forma molt semblant amb el que havíem vist en el moment final de l'edifici de Francesc Macià.

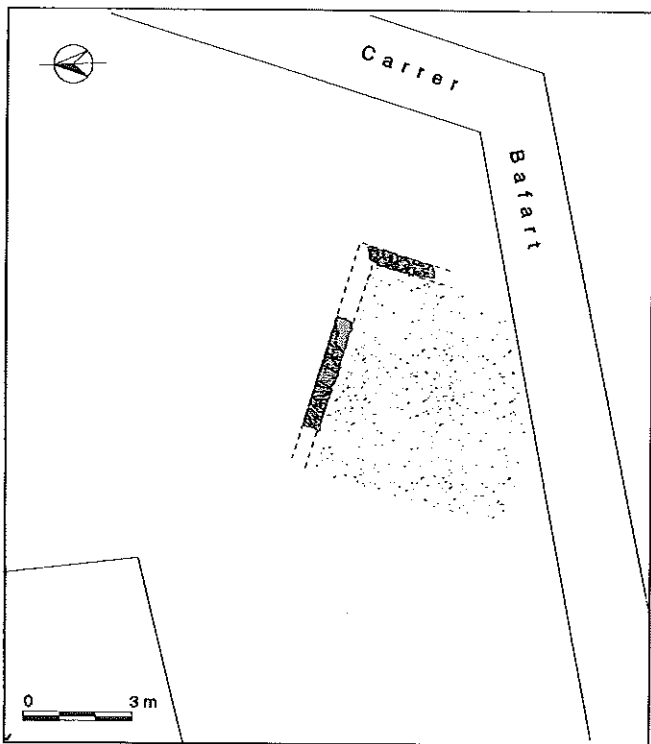

Figura 10. - Carrer Bafart (estructures del segle II dC).

Carrer Costa de Magdalena

Les estructures d'aquest moment són escadusseres i mal conservades. En realitat, es limiten a la fonamentació de dos murs que formen un angle recte per sobre dels nivells i les estructures de la segona meitat del segle I dC.

La seva orientació, coincidint exactament amb els eixos nord-sud, varia lleugerament respecte als murs anteriors i són seccionades igualment per les estructures d'emmagatzematge islàmiques i cristianes (vegeu fig. 11). En el cas que ens ocupa, malauradament, no podem parlar dels nivells d'ocupació amb què es relacionen tenint en compte que l'arrasament produït per les construccions posteriors han afectat directament els sòls d'ocupació que estarien en funcionament. Amb tot, la documentació de la seva existència prova la continuïtat de l'hàbitat i una nova reorganització de l'espai del solar en aquest moment.

Les estructures conservades, com ja hem comentat, corresponen a la fonamentació de dos murs que conformen la cantonada nord-est d'un habitacle presumiblement rectangular, conegut molt parcialment, i que cobreix les estructures anteriors arribant a tenir-

hi contacte físic. La seva adscripció cronològica, basada en la posició estratigràfica que ocupen, ens situa la seva construcció en un moment indeterminat a cavall entre la dinastia Flàvia i Antonina.

La fonamentació, que tot just conserva dues filades, respon al model de parament pseudopoligonal amb carreus escairats irregulars combinats amb aparell petit de pedra sorrenca sense desbastar que caracteritza també els murs de la fase anterior. La rasa de construcció arriba a seccionar parcialment l'elevació d'aquests utilitzant el suport consistent que oferirien les superfícies resultants de l'arrasament per assentar-hi la nova fonamentació.

En aquest sentit, la impossibilitat d'excavar el seu nivell d'ús ens impedeix avançar una hipòtesi coherent quant a la seva funcionalitat. Amb tot, prenent com a referència els nivells d'amortització de la fase precedent (fase 1B) datats en època antonina, retallats per construir-hi la rasa dels nous murs, ens inclinem a pensar que el bastiment de la nova edificació es produí, *grosso modo*, en un moment indeterminat entre el començament i la primera meitat del segle II dC.

A nivell de cultura material, aquesta afirmació ve confirmada per la documentació en el solar que ens ocupa de les primeres importacions nord-africanes de *terra sigillata* clara A (Lamboglia 1a, 2a, 10 i 20) i de ceràmiques africanes de cuina (f. Hayes 23B/Lamb. 10A; Hayes 181/Lamb. 9A, Hayes 196/Ostia III, 332 o Ostia I 261, i Hayes 197/Ostia III, 267), associades a exemplars de *terra sigillata* hispànica (f. Ritt. 8, Drag. 15/17, Drag. 27 i 37A/B amb cercles), majoritàriament procedents dels tallers de Tritium Magallum, i a productes sud-gàl·lics residuals dels obradors de la Graufesenca.

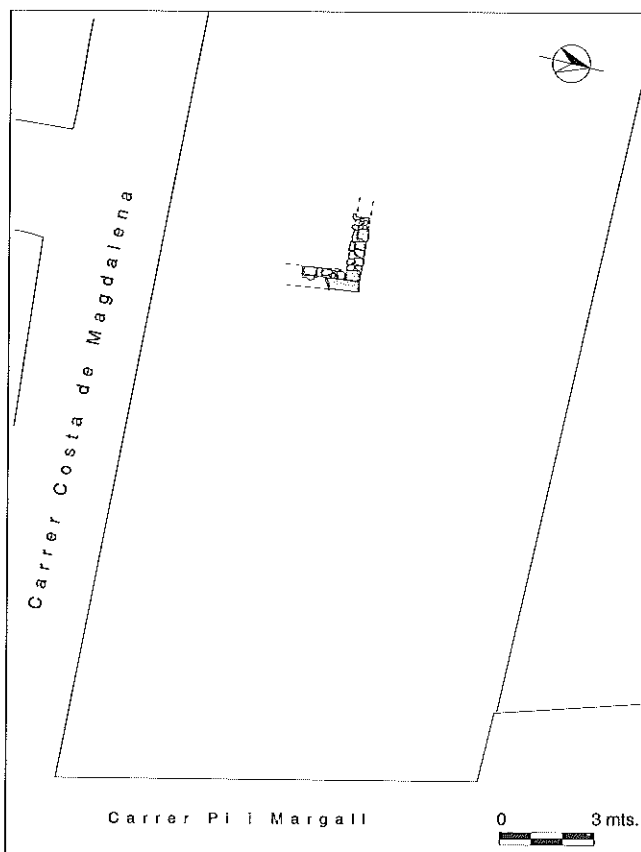

Fig. 11. Carrer Costa de Magdalena (estructures del segle II dC).

Antic Portal de Magdalena

Aquesta gran àrea de l'antiga ciutat excavada entre els anys 1984-1987 presenta certes consideracions a tenir en compte abans d'entrar en la descripció de les restes.

La primera de totes és que els materials republicans recuperats per sota dels paviments de l'edifici no es poden relacionar amb cap ocupació de l'indret i s'han d'interpretar molt probablement com a procedents de la vessant, arrossegat fins al pla de forma semblant a com havia succeït a la Paeria.

Un altre aspecte important és establir una datació definitiva de l'edifici. Tot i que avui dia no hi ha dubte que la construcció i funcionament tingué lloc a partir del segle II hi ha certs aspectes, com els resultats de l'excavació propera de Costa Magdalena, les diferents datacions proposades per la bibliografia (SAGC 1987, 18; JULIA et al. 1989, 209; LORIENTE, OLIVER 1992, 77; PÉREZ 1991a, 42; OLIVER, PRIM 1995, 22) i el registre ceramològic, que ens obligaren, i així ho vam creure oportú, a realitzar una revisió del material i estratigrafia, per tal d'esbrinar si era possible relacionar les abundants restes materials de segle I amb una ocupació del solar. Hem de dir que en cap dels casos hem pogut individualitzar una seqüència estratigràfica cronològicament anterior a les relacionades amb la construcció i utilització de l'edifici, que sempre és relacionen amb sigil·lates hispàniques i africanes clares del tipus A (PÉREZ 1990, 11) i, per tant, s'han de portar des de l'època flàvia endavant. Solament unes aïllades unitats localitzades a l'extrem sud, fora de la planta de l'edifici, podrien datar-se a la primera meitat del segle I dC però en cap moment es relacionen amb una estructura, nivell d'ús o seqüència estratigràfica.

La descripció dels elements relacionats amb l'edifici i la seva estructura han estat recollits en una extensa monografia publicada (LORIENTE, OLIVER 1992, 28-79), d'on recollim la major part de descripcions seguidament exposades.

La part d'edifici excavat ocupa una extensió de 900 m² composta per 30 àmbits o habitacions diferenciades, una rampa o corredor, dos patis oberts i un possible espai porticat (vegeu fig. 12). Tots els murs presenten una ortogonalitat bastant acusada, disposant-se en dos sentits perpendiculars orientats segons els eixos cardinals. Dels límits exteriors s'ha pogut documentar la façana sud, enfrontada a una zona que havia sofert grans remocions i on no ha estat possible relacionar cap estructura o element contemporani a l'edificació, i la façana oest, que es troba adossada als pendents del turó i havia funcionat com un límit topogràfic, relacionant-se segurament a diferent nivell amb les possibles restes adjacents de la vessant.

Dins l'edifici poden identificar-se dos grans espais interpretats com a patis exteriors oberts i una rampa situada a la façana oest, que haurien actuat com a elements vertebradors de l'espai posterior de l'edifici. Situat sota el tall d'excavació oriental s'excavà una estança que podria pertànyer a un pati porticat en base a la documentació de sengles pilars centrals. La resta d'espais constructius corresponen a diferents habitacions de mides i tipus diversos que ens permeten diferenciar dos sectors. El primer, o ala nord presenta àmbits de dimensions més grans amb uns eixos en direcció nord-

sud, construïts amb una tècnica més acurada que la resta. El sector sud presenta una clara alineació est-oest i una compartimentació transversal no tan acurada. En tot cas, creiem que aquest fenomen respon més a una problemàtica conceptual del projecte que no pas a una improvisació o refeta d'una part de l'edifici.

La construcció de l'edifici suposà una considerable remoció de terres ja que, alhora que es retallà part de la vessant del turó, es rebliren les irregularitats del terreny a fi de convertir-lo en una superfície plana. L'obra utilitzada en l'aixecament de les parets és de morfologia diversa amb panys construïts exclusivament per grans blocs d'arenisca rectangulars lligats en sec —*opus quadratum*— i altres que combinen aquesta tècnica amb la utilització de maçoneria de pedra petita —*opus incertum*—. Els paviments són en la seva majoria de terra batuda i presenten com en el cas de Costa de Magdalena fosses excavades que acolliren fins a 12 enterraments infantils. Un altre element interessant relacionat amb la construcció de l'edifici correspon a la troballa, en determinats angles murats i disposats en forats, de vasos ceràmics que en l'interior presenten un o dos ous, relacionats amb un tipus de culte fundacional (MARÍ, MASCORT 1986, 89-95; CASAS et al. 1995, 136-137).

Com ja hem dit la construcció es produí entre època flàvia i antoniana, probablement a inicis del segle II en base a uns escadussers fragments recuperats en alguna de les rases dels murs que configuren l'esmentada edificació. La resta de materials de procedència africana de cuina i taula contextualitzats en els paviments i rebliments de l'edifici tenen una màxima representació durant el segle II dC (MIRÓ 1993, 316-317; MIRÓ 1991, 228-230), mentre que l'absència de *sigillata* africana C en el rebliment (LORIENTE, OLIVER 1992, 77), podria ser una constatació que l'edifici no ultrapassà el primer terç del segle III dC.

La impossibilitat de definir els límits de l'edifici i la interpretació funcional donada a la planta en base a les mesures i absència d'elements que ens relacionin l'estructura amb altres realitats properes, ha motivat que fos interpretat com una edificació fora del recinte urbà (PÉREZ 1991a, 42 i 81; LORIENTE, OLIVER 1992, 79; JUNYENT 1994, 83 i 88), tot i que, recentment ja se n'assenyalava la possible pertinença al nucli urbà (PÉREZ 1993, 201-202; LORIENTE et al. 1993; OLIVER, PRIM 1995, 21-23).

S'havia proposat que les restes formaven part d'una *villa* suburbana, de la qual es documentà la part posterior on tindrien lloc les activitats i usos secundaris dins l'estructura general de l'edifici. Activitats probablement relacionades amb hàbitat de la mà d'obra, magatzem o tallers. La façana principal, on presumiblement es localitzaria la millor zona del conjunt s'ha d'ubicar de cara al riu, sota l'actual carrer Pi i Margall. Si tenim en compte l'extensió de les restes conservades, uns 900 m² que corresponen només a una part de l'edifici, que la tipologia de les estances recorda aquest tipus d'establiments rurals i que l'edifici no va poder relacionar-se amb cap altra construcció ni nivells d'ocupació anterior, les restes romanes de l'antic Portal de Magdalena es converteixen en un fet cronològic i espacialment aïllat, fent, l'adscripció de la planta a una *villa* suburbana, una interpretació força versemblant.

Ara bé, hi ha elements tan concloents com els anteriors que poden portar-nos a una interpretació ben diferent. Realment seria de gran vàlua establir una interpretació i identificació correcta de tots els elements que configuren aquest gran edifici, gairebé impossible amb l'estat de conservació en què es trobaren. Primerament hem d'assenyalar que en l'excavació propera de Costa de Magdalena la primera ocupació es produeix a l'inici del segle I dC i està relacionada amb les restes properes de Bafart, ambdues pertanyents sense cap mena de dubte al perímetre urbà de la ciutat. Si tenim en consideració que aquest fou delimitat per una línia murada, hem de suposar que un segle després, i a 30 metres escassos d'aquest hipotètic límit de la ciutat, es construí un gran edifici que es va estendre pràcticament fins l'arenys del riu Noguerola.

Aquesta suposada *villa* suburbana es trobaria certament limitada en el seu creixement i en l'explotació d'un *ager*, entre les hipòtiques muralles de la ciutat situades entre els solars de Costa de Magdalena i Magdalena i el riu Noguerola. Certament hi hauria llocs menys condicionats per la topografia del turó, pels perills d'una inundació i pels problemes que comportaria la proximitat a la ciutat, per establir la construcció d'una vil·la suburbana del tipus com les documentades a Torre Andreu (PÉREZ, RAFEL 1993), Corbins (MARÍ, MASCORT 1993, 207) Raimat (PÉREZ et al. 1988) o Vilars (Aitona) (PÉREZ 1986).

Realment és difícil pensar en el cas que existís una planificació o definició del perímetre urbà en època d'August o anterior, que l'espai existent entre el turó i el gual natural del riu Noguerola no fos inclòs des d'un bon principi en la planta de la ciutat. Nosaltres creiem que aquesta possibilitat és força versemblant, essent llavors, l'edifici de Magdalena una construcció inclosa dins la ciutat, en una zona que tot i que està projectada des d'un principi no s'ocupa definitivament fins al segle II dC. Possibilitat, d'altra banda, força documentada i contemplada pels preceptes urbanístics d'època romana (GUITART 1994, 207). En aquest sentit tindria una explicació més lògica l'aparició abundant de materials de cronologia anterior (segle I dC) a la construcció de l'edifici, que evidencien que aquesta zona tingué algun tipus d'ocupació que no s'ha conservat o fou arrasada i que devia estar inclosa en la ciutat de la mateixa manera que ho són les restes contemporànies de Costa de Magdalena (fase I). Probablement es tractaria d'una zona parcialment construïda al segle I dC, amb zones lliures d'edificacions situada a l'extrem nord-est de la planta urbana, i on seria possible l'existència de determinades activitats industrials, relacionades amb la pretesa existència d'un taller dedicat a la producció de terrissa en base als materials de l'antic Portal de Magdalena (LORIENTE, OLIVER 1992, 48-49) i uns escadussers fragments de rebuig de forn trobats a Costa Magdalena en la primera fase (segle I dC). Per tant, i en el terreny d'una hipòtesi que caldria ser constratada amb futures excavacions realitzades entre el carrers Democràcia i Anselm Clavé, creiem que aquesta zona formà part de d'un principi de la ciutat, essent amb motiu de la construcció de l'edifici al segle II que produiria la veritable integració edilícia i constructiva a la planta urbana d'Ilerda.

Si considerem com a vàlides o possibles totes aquestes consideracions estem capacitats per establir una definitiva pertinença de l'edifici a la planta de la ciutat. Sobre la seva funcionalitat no hi ha dubte, ja que correspon amb tota seguretat a una construcció de tipus domèstic, com ho testimonien la gran quantitat de materials d'aquesta significació (vai-xella de cuina, elements de culte, elements d'indumentària, etc. i els enterraments infantils. Tot i no haver identificat les unitats espacials que configuren pròpiament una *domus*, creiem que les restes conservades podrien correspondre perfectament a una edificació d'aquest tipus.

Es tractaria certament d'una propietat singular de grans dimensions pertanyent a una família benestant, que devia ocupar probablement una *insula* sencera, si la ciutat estava modulada, i en compartiria aspectes de planta molt semblant als de les *villae* suburbanes. Tot i que el registre arqueològic de la ciutat no ens ha proporcionat restes que indiquin edificacions de luxe, l'existència d'una classe social benestant a la ciutat es força coneguda a través de l'epigrafia del segle II, que ens parla d'una aristocràcia local i ilerdenca (PÉREZ 1991a, 150-154) propietària, potser, d'aquest gran edifici.

Segle III-IV dC

Bafart

En aquest indret de la ciutat ja s'ha produït el rebliment i l'amortització de les estructures d'època antonina, essent desmantellades per diversos retalls utilitzats com a abocadors. Un d'aquests retalls, de planta circular, es localitza a l'extrem nord del solar i secciona fins a nivell de graves la construcció del mur en direcció est-oest de la fase precedent. Altres intrusions, i especialment les localitzades a l'espai que havia estat la zona d'hàbitat durant la centúria precedent, presenten diversos abocaments que cobreixen definitivament la planta de l'edifici anterior, i que per trobar-se sota les construccions de la fase posterior, han estat individualitzades en aquesta fase. Totes aquestes unitats estratigràfiques corresponen a abocaments relacionats amb activitats de combustió i deixalles domèstiques que reomplen els esmentats retalls.

No hem inclòs en l'estudi la planta corresponent a aquesta fase ja que no hi ha cap tipus d'estructura amb la qual puguem relacionar els esmentats abocaments. L'indret es convertí en una zona marginal de la ciutat, sense cap tipus d'edificació i utilitzada com a zona d'escombreries d'activitats que es produïren en algun punt proper.

Potser l'aspecte més interessant d'aquest moment sigui la possibilitat que va oferir la seqüència estratigràfica per individualitzar-ho de la resta. Com ja hem dit, una fase posterior caracteritzada per diverses construccions els cobreix i utilitza com a fonament, els esmentats abocaments. Un cop individualitzada aquesta fase vam tenir la sort de recuperar un reduït però significatiu conjunt de materials que ens acota la datació entre finals de segle III i bona part del IV dC. Cal destacar el registre numismàtic, compost per una moneda de Filipo I (244-249 dC), una encunyació

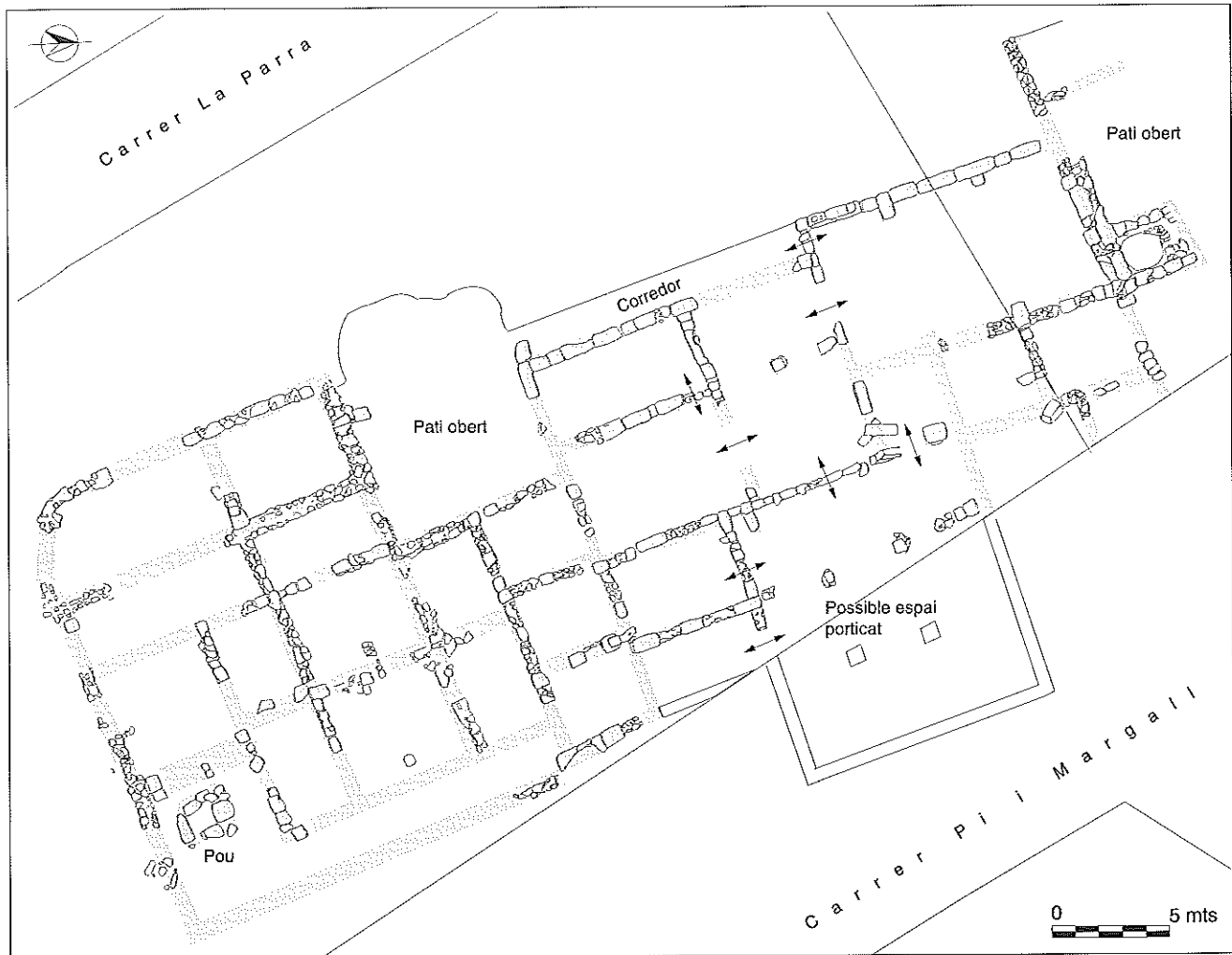

Fig. 12 - Antic Portal de Magdalena. Estructures i restitució hipotètica de l'edifici (segle II dC).

d'Antonià Claudi II en vida (268-270 dC) i una altra de pòstuma (270 dC), i com a data més tardana, una moneda de Constanci II (355-360 dC). El registre ceramològic més significatiu d'aquesta fase està compost per un fragment de vaixel·la africana, probablement del tipus clara A/D forma Salomonson A-20, una vora de clara D forma Lamboglia 54/Hayes 61D i una àmfora del tipus Almagro 50 datada al llarg del segle IV i primera meitat del V dC (KEAY 1984, 171).

Antic Portal de Magdalena

A l'antic Portal de Magdalena, tot i que no disposem de materials que ens permetin concretar cronològicament aquest fenomen, sembla succeir el mateix. L'edifici alt-imperial sofrí un procés de rebliment, iniciat des del final del segle II que clou definitivament, amb el desmantellament de la coberta i extracció de material constructiu, a partir del segon terç del segle III dC, tal com ens ho indica la presència en els rebliments més alts de l'edifici, d'alguns fragments molt escadussers i informes de Clara C (LORIENTE, OLIVER 1992, 80) que alhora podrien estar relacionats amb àmfors sud-peninsulars Almagro 50 i Africanes 1, recuperades fora de context (MORAN 1993, 53).

Durant aquest lapse de temps l'àrea estudiada no fou habitada i l'única constatació abans de produir-se la urbanització andalusina del solar correspon a uns enterraments localitzats al sector occidental, en la part propera a la vessant, de cronologia impossible de concretar en aquest moment. En tot cas no podem assegurar que la zona no fos habitada a partir del baix imperi, ja que es probable que aquesta absència correspongui al procés urbanístic posterior que n'esborrà els vestigis.

Baix imperi (segle IV i V dC)

Paeria

Sobre les antigues estructures alt imperials i una important aportació fluvial produïda al segle IV dC, es torna a edificar, concretament a l'angle sud-oest, sengles murs de petites pedres lligades amb terra que delimiten un àmbit (vegeu fig. 13), amb les que es relacionen un conjunt d'estrats que aporten uns materials força significatius per a definir l'horitzó cronològic d'aquest moment.

Aquesta zona, que esdevé marginal respecte a la ciutat, torna a ésser ocupada, almenys fins a mitjan segle V dC. Els materials més significatius corresponen

a les importacions de vaixel·la de taula, africanes del tipus D (formes Hayes 61A, 67 i 91), un fragment amb decoració estampada, grises paleocristianes (Rigoir 1, 3, 6, 6a, 6b, 15a, 15b i 30) i una moneda de Valentia II (378-383) (JUNYENT, PÉREZ 1992, 127-150). Fora de context hi ha també un abundant registre ceramològic i numismàtic contemporani a aquesta ocupació, que acota l'espai cronològic d'igual manera, fins a la primera meitat del segle v dC.

Bafart

La conservació d'estructures baix-imperials al solar fou possible, segurament, perquè a diferència d'altres zones de la ciutat l'activitat constructiva posterior no va implicar la realització de rebaixos significatius.

L'aspecte més important rau en la constatació que un indret de la ciutat utilitzat com a abocador, tornà a ocupar-se de nou, amb la construcció de diversos murs de petites pedres que configuren dos àmbits, un dels quals conservava els paviments (vegeu foto 6). Aquesta trama murada sembla que disposava d'una façana orientada a un espai obert que correspon a grans trets amb el carrer en funcionament des del segle i dC. Aquesta interpretació fou possible gràcies a la troballa, en una rasa excavada en el nivell d'ús exterior de l'edifici, d'una canalització que finalitzava en un pou asèptic de planta circular (vegeu fig. 14). Aquesta canalització està construïda amb maons cuits digitats amb una creu de 35 x 35 cm, disposats a doble vessant

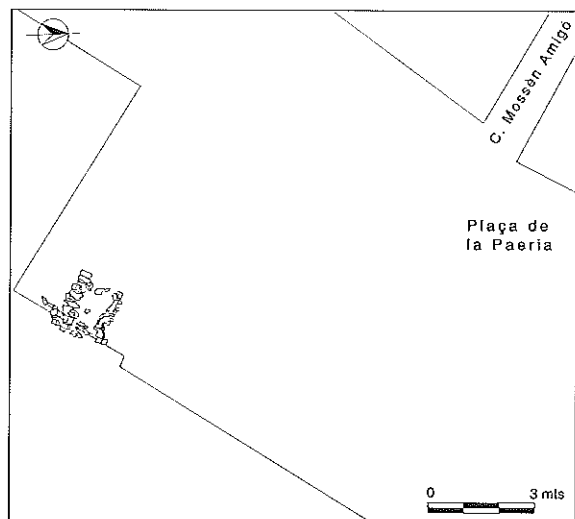

Fig. 13 - Paeria (estructures del baix imperi, segles iv-v dC).

Foto 6.

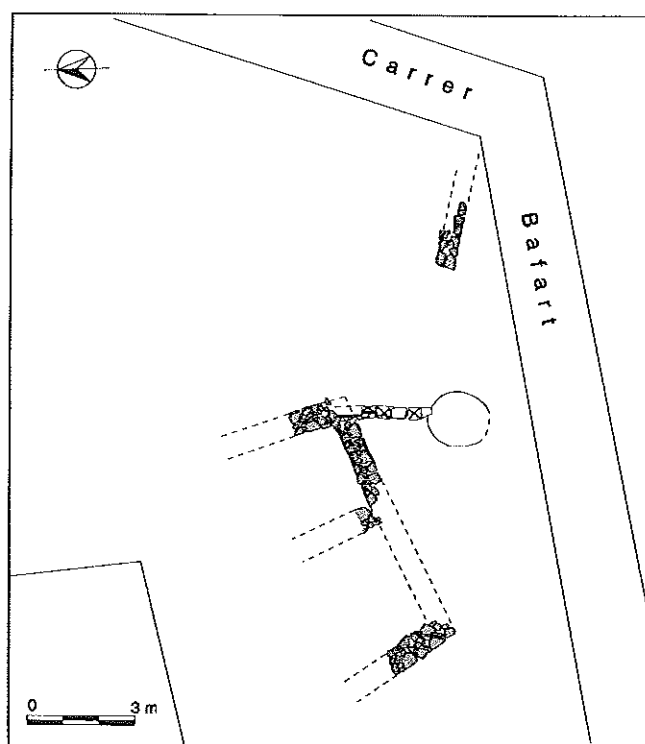

Fig. 14 - Carrer Bafart (estructures del baix imperi, segles iv-v dC).

en el tram inicial, i de forma plana com a coberta en un segon tram on la canalització presenta sengles parets de pedra. El seu recorregut s'iniciava just en l'angle sud-est del mur i sembla ser que correspondria a un baixant imbricat en la paret de l'edificació, utilitzat per evacuar les aigües caigudes sobre la teulada.

Abans de procedir a la descripció dels materials i datació de la fase cal tenir en consideració la moneda de Constanci II (355-360 dC) recuperada a la fase precedent en un estrat segellat per la construcció i pavimentació d'un dels àmbits d'aquest moment. Tot i la problemàtica inherent a la utilització del registre numismàtic com a dada cronològica creiem que en

aquest cas podem parlar d'un moment centrat a partir de la segona meitat o final del segle IV dC, que, com en el cas de la Paeria, es perllongaria fins a la primera del següent. El registre ceramològic tot i que reduït, està format per 2 fons de vaixel·la africana del tipus D1 amb decoració estampillada (motius 114, 31, 30 Atlante 1985), una vora en D llisa (Hayes 61A/Lamboglia 54), i dues vores de grisa estampillada (Rigoir 1, 15). La datació d'aquest conjunt, tot i que amb menys testimonis materials, és força semblant al de Paeria i, per tant, creiem que es tracta de dues zones de la ciutat ocupades contemporàniament.

Conclusions

Consideracions sobre la *Iltirta* ibèrica

Tot i que les fonts en cap cas s'hi refereixen explícitament sí que sembla existir un acord pràcticament unànime entre els investigadors que han abordat el tema en els darrers anys sobre l'existència i l'emplaçament de l'*Iltirta* ibèrica. No passa el mateix amb la caracterització de la *ciuitas* ilergeta que durant els dos segles següents —ja sota el domini de la República romana—, visqué els seus episodis més transcendents i una lenta i profunda transformació que convertí els seus habitants en «...latins jurídicament, mentalment i culturalment...» (JUNYENT 1987, 62) i a la *Iltirta* tardoibèrica en la Ilerda romana.

Acceptada la seva existència pels testimonis numismàtics de la darrereria del segle III aC i el seu emplaçament al capdamunt de les terrasses del turó de la Seu Vella a partir del segle V aC, el principal problema per als especialistes ha estat, a causa de l'exasperant pobresa de les evidències arqueològiques, exclusivament materials fora de context, copsar la seva evolució cronotopogràfica i la realitat física de la seva concreció urbanística.

En l'estat actual del coneixement, a part dels dos murs del segle II aC localitzats a la Suda i els nivells més antics de la plaça de Sant Joan, cap altra resta o indici ens ofereix elements de judici per calibrar en la seva justa mesura la incidència que tingué en l'aspecte urbanístic el primer segle de presència romana a la ciutat.

Prescindint del pretès caràcter híbrid de la seva categoria jurídica (PÉREZ 1991a, 49), el que sembla més que probable és que durant el segle II aC la realitat urbanística de la ciutat, fos *de facto* el fruit d'una dualitat arquitectonicoconstructiva on coincidiren la concepció indígena de la *ciuitas* ilergeta amb l'aportació edilícia dels conqueridors. Res, però, sabem d'aquesta realitat i la *Iltirta* ibèrica esdevé la més oculta i enigmàtica de les nostres ciutats antigues.

Etapa republicana

Segle II aC

D'aquest segle i concretament en un moment centrat exclusivament a la segona meitat o finals del segle II aC, corresponen les restes amb estratigrafia més antigues documentades a la ciutat (Suda i plaça de Sant Joan).

Sobre la significació de les estructures del turó ja havíem proposat la possibilitat d'una pertinença a l'antic *oppidum* ilergeta, en un moment estretament relacionat amb la formalització de la ciutat al pla, que comportaria l'amortització dels murs situats al límit nord de la roca Sobirana (GIL, LORIENTE, PAYA 1994, 78-79).

Una significació semblant i una interpretació basada en l'evolució continuada dels assentaments ibèrics que ocupen progressivament el pla, s'han atribuït als materials més antics de Sant Joan, com una mostra palpable de l'ocupació i extensió de la ciutat iberomana a la part baixa, des de mitjan segle II aC, en relació probablement a la construcció i fortificació del pont (JUNYENT 1994, 86; JUNYENT, PÉREZ 1995, 237-238).

Existeixen, però, certes consideracions a tenir en compte, a partir de les quals les restes de Sant Joan poden tenir una lectura diferent. A l'excavació de la vessant est del turó, els materials i la seqüència estratigràfica documentada, no permet suposar una ocupació anterior a la de començaments del segle I aC. És molt significativa l'absència, entre tots els materials, de vaixel·la residual de vernís negre del tipus mitjà, essent el conjunt força representatiu numèricament com per suposar que l'indret s'ocupà a partir del primer terç de segle I aC. A la part baixa, la seqüència de la Paeria i el carrer d'Aiguardent també ens situa en la primera centúria aC, tot i que els materials residuals de cronologia antiga hi són representats en ambdós casos. Si considerem aquestes evidències arqueològiques les restes de Sant Joan esdevenen un fet cronològic aïllat, situat a la part baixa sense relació possible amb les documentades al turó i, per tant, creiem difícil establir una perllongació ocupacional entre aquests dos punts al llarg de la segona meitat del segle II aC. Aquest és el motiu pel qual hem representat amb dos punts el segle II aC, a la planta de restitució dels perímetres màxims (vegeu figura 16).

És probable que les restes de Sant Joan estiguin relacionades amb la presència del pont i el riu. El problema rau en la significació o interpretació que aquestes tenen en l'intent de reconstrucció evolutiva de la ciutat iberoromana.

La ciutat es convertí pel seu valor estratègic en un punt neuràlgic de comunicació i centre d'abastament i aquarterament per als exèrcits implicats en les guerres contra lusitans i celtibers (154-133 aC) (PÉREZ 1991a, 45-48; PÉREZ 1994, 325). En aquesta conjuntura que els esdeveniments històrics ens permet suposar, no seria estrany que a la ciutat, en aquells moments encara la *Iltirta* ibèrica, hagués allotjat contingent itàlic i això es tradueix arqueològicament, no necessàriament, com en el cas d'Empúries i Tarragona amb un *praesidium*, sinó amb fets ocupacionals puntuals al mateix turó o per què no, a la vora d'un element estratègic com era el gual del riu. És una proposta realment agosarada però coherent amb la resta de fenòmens documentats a Catalunya, on s'ha constatat que el veritable canvi ocupacional es produeix a partir del 100 aC, moment en què es creen un seguit de ciutats i es refundaren «a la romana» antigues realitats indígenes, provocant de ben segur canvis en els propis models d'assentament anteriors. Aquest sembla ser el

moment, en el qual la ciutat s'estén de forma, potser sobtada i d'acord a una planificació, a la part baixa de la ciutat. Sempre en el marc d'una hipòtesi que caldrà ser discutida en un futur, considerem les restes de Sant Joan com un fet puntual, aïllat en aquests moments dels contextos arqueològics propers, i relacionat potser amb la primerenca presència romana a la ciutat, establiment que sens dubte assentaria les bases de la posterior construcció de la ciutat i la definitiva extensió de l'antic *oppidum* ibèric a la vessant est i l'espai comprés entre el turó i el riu ja en el segle I aC.

Segle I aC

El gruix d'informació d'aquest segle comença a ser força significatiu a la ciutat, en quantitat i extensió espacial. Aquest fet ens porta a valorar aquesta etapa com una de les més significatives per a comprendre l'evolució i els orígens de la ciutat romana d'*Ilerda*. Això no obstant, volem deixar constància que tots aquests indicis arqueològics de la part baixa encara estan molt lluny de permetre'ns assegurar si formen part d'un projecte fundacional concret i planificat urbanísticament, o bé continuen sent el testimoni d'una ocupació puntual de la zona propera al riu.

Els treballs arqueològics dels darrers anys, realitzats en bona part de centres urbans del nord-est peninsular —especialment aquells que configuren l'actual territori de Catalunya—, i la nova valoració d'alguns fets històrics, han posat de manifest una voluntat d'organització del territori i creació d'estructures urbanes estables per part de Roma a principi de segle I aC. Aquest fenomen, que sembla generalitzar-se des de la costa fins a l'interior, ha estat relacionat amb la importància que aquest territori té com a base d'operacions que garanteix la presència militar a la península (SANMARTÍ 1994, 360), com a «territori-frontera» que havia de servir de reraguarda als exèrcits encarregats de pacificar la zona alta de la vall de l'Ebre (PÉREZ b en premsa) o amb fets més puntuals com l'entrada dels cimbres a la Hispània citerior que haurien posat de manifest la debilitat estratègica del territori i la necessitat d'allotjar els veterans de l'exèrcit de Màrius desmobilitzats entre el 100 i el 98 aC (GUITART 1994, 208).

S'han exposat gran quantitat de dades com a fets polítics, militars i epigràfics, com els mil·liaris de les vies d'*Auso* i *Ilerda* (PÉREZ b en premsa), per contextualitzar aquest programa de fundacions i reestructuració de realitats urbanes anteriors com en el cas d'*Ilerda*, a principi de segle I aC. Paral·lelament han sorgit propostes que han situat aquest fenomen després de la derrota de Sertori 83 aC, anomenant-les actuacions Pompeianes (OLESTI 1994 316-317).

Per tant, en un curt període de temps que se centra en els 30 o 40 primers anys del segle I aC, l'arqueologia hauria d'intentar, tant com sigui possible, precisar aquest fenomen en base a la documentació d'estratigrafies relacionades amb fets fundacionals. El primer problema rau en la mateixa precisió que ens aporten els materials d'aquest període. Sens dubte els resultats d'Empúries (SANMARTÍ 1978) i les excavacions del

Fòrum (AQUILUÉ et al. 1984) són en certa manera i amb totes les aportacions recents (MIRÓ et al. 1988), la base sobre les quals es basen la major part de datacions tardorepublicanes del segle I aC. Ara per ara, la diferència entre un conjunt d'inici del segle I aC i un del segon terç es basa en l'absència o presència de determinades produccions d'imitació de vernís negre i en els percentatges d'aparició d'alguna d'aquestes. Per tant, una datació satisfactòria d'aquestes estratigrafies es presenta sempre complexa i, de vegades, mediatitzada per fets *a priori*.

A la ciutat de Lleida els conjunts republicans començen a tenir una importància rellevant (Paeria, turó vessant sud-est i carrer Aiguardent), i el seu estudi global pot aportar una visió força interessant sobre l'evolució dels materials d'importació a la ciutat i la relació que tenen amb determinades produccions locals, principi a partir del qual creiem que podrem definir amb més precisió els horitzons cronològics i els elements en què ara ens basem per a crear-los.

Malgrat la problemàtica inherent a la datació d'aquests conjunts, les estratigrafies tardorepublicanes de la ciutat de Lleida, com la Paeria, vessant est del turó (fase I) i carrer Aiguardent (fase I), són exemples d'ocupació de la part baixa de la ciutat i la vessant, des de l'inici del segle I aC. Les restes estructurals del carrer Bafart, tot i la impossibilitat d'assolir una datació concreta de construcció, són rellevants com a testimoni d'ocupació de la zona amb anterioritat a l'època d'August però en un moment que no podem precisar.

D'aquesta distribució espacial hem proposat una reconstrucció de l'àrea màxima que ocupava la ciutat al segle I aC, en base estrictament a les restes conservades i, per tant, subjecta a grans canvis en un futur. Aquesta planta s'estén des de la plaça Paeria fins al carrer Bafart.

De quina manera es formalitzaria la ciutat a la part baixa és gairebé impossible d'establir en aquests moments, tan sols podem dir que els tipus de construcció documentats segueixen els patrons indígenes, incorporant altres elements clarament romanitzats com els paviments d'*opus signinum* amb tesselles recuperats a Sant Joan, els tambors de columna aprofitats en una construcció augustal del carrer Aiguardent i els fragments, també d'*opus signinum*, abocats en la rasa de construcció d'aquest mateix edifici. Testimonis que la ciutat tingué amb tota seguretat algun tipus de distribució urbana i edificis significatius a la part baixa.

Aquest fenomen constatat a la ciutat està, doncs, estretament relacionat a nivell cronològic amb la resta de fundacions romanes de Catalunya, de les quals disposem d'estratigrafies relacionades amb un fet constructiu fundacional, com en el cas de les muralles d'Empúries (sondeig a la muralla Rubert i Roure) entre un dels diversos contextos relacionats amb la fundació de la ciutat romana (SANMARTÍ, SANTOS 1993), Aeso (Isona) (fase -I i I PAYÀ et al. 1994), *Gerunda* (NOLLA 1988, 90) o bé, de materials que per la seva significació cronològica així ens ho indiquen a *Baetulo* (GUITART 1976; PADROS 1985, 96), *Iesso* (GUITART, PERA 1994, 187) i un cop més tardans els apareguts en el rebliment d'una fossa a *Iluro* (CERDÀ et al. 1994, 99).

En totes les fundacions romanes del nord-est que hem citat, l'inici de l'activitat edilícia i ocupacional va acompanyada de la creació d'un perímetre murat que ha permès establir l'extensió i apropar-se al tipus de distribució interna. En el cas d'Ilerda l'arqueologia no ha constatat aquesta realitat i la historiografia local sempre s'hi ha referit en exclusiva als traçats medievals (LLADONOSA 1972, 37). Certament la singular topografia del turó i la part baixa de la ciutat, podrien ser uns factors a tenir en compte, ja que haurien condicionat de ben segur la materialització d'aquesta realitat. També l'existència d'un assentament indígena hauria establert certes pautes singulars. Amb tot, el que sembla força probable és l'existència algun tipus de contrucció que delimitaria el perímetre de la ciutat, ja des dels primers temps tardorepublicans. En aquest sentit, la descripció de Cèsar amb motiu de la Batalla d'Ilerda 49 aC és prou significativa, ja que es refereix a unes muralles que unien la part baixa i alta de la ciutat (Cèsar, b.c. 1, 40).

Les datacions obtingudes a la ciutat de l'inici del segle I aC poden contextualitzar-se amb el projecte d'ordenació territorial abans esmentat. Probablement l'antiga *polis* ibèrica sofrí una refundació a la part baixa de la ciutat a començament del segle I aC, en una zona que ja havia estat ocupada esporàdicament, i que va permetre fonamentar les bases d'un assentament amb superfícies on poder construir i planificar els elements definitoris d'una ciutat romana, que anys més tard, en època d'August, esdevindria el *municipium* d'Ilerda.

Tenim un indicatiu que corrobora l'existència d'una realitat urbana romana, esmentada per primer cop a través del gentilici *ilerdenses*, en clara referència al topònim d'Ilerda, en una data contemporània a les obtingudes per l'arqueologia. L'any 89 aC, a la *Turma Salluitana* o «Bronze d'Ascoli», es mencionen tres *equites ilerdenses*, que gaudien del dret llatí, fruit d'una concessió que segurament hem de relacionar amb la ciutat. Però, el que ens interessa més d'aquest document, a banda de la importància per discutir el tipus d'organització jurídica que la ciutat tingué abans de la concessió de la municipalitat, és la possibilitat de concretar el moment en què es produí aquesta realitat, ja que els progenitors d'aquests personatges continuaren sent *peregrini* amb nom ibèric i això fa que aquesta nova condició de l'antic assentament indígena no pugui portar-se a una data molt més antiga (PÉREZ 1991a, 53-59; GUITART 1994, 210).

Alt imperi

Segle I dC

La ciutat va obtenir en època d'August la categoria de *municipium* segons es desprèn de les emissions numismàtiques amb la llegenda (MUN-ILERDA o MUNICIP/ILERDA) (PÉREZ SOLER 1993, 156). Aquesta nova condició representà de ben segur la monumentalització de la ciutat i el seu embelliment. Això no obstant, la singular topografia de la ciutat i l'existència d'un nucli indígena haurien provocat una planta singular on es fa molt difícil entreveure els esquemes clàssics de la ciutat romana. Aspecte àmpliament

assenyalat en treballs de síntesi (PÉREZ 1991a, 73-83) i que les restes arqueològiques encara no han pogut solucionar. Quin tipus de distribució espacial, edificis singulars que representarien aquesta nova situació jurídica, extensió de la ciutat i altres qüestions, són fets que han de basar-se com en etapes precedents, en base a les hipòtesis més plausibles que puguem formular a partir de les escasses dades arqueològiques. Si observem la planta de la ciutat on hem situat totes les restes conegudes a excepció de les baiximperials (vegeu fig. 15), podem comprovar com la distribució i el caràcter aïllat d'aquestes fa realment difícil establir conclusions satisfactòries.

Amb tot, constatem en aquest moment la creació d'estructures singulars com les edificacions de Paeria i Aiguardent, l'obliteració d'estructures republicanes i un canvi significatiu en el tipus d'ocupació al carrer Bafart amb la creació d'un vial de la ciutat. Al mateix temps sembla ser que la ciutat s'estén a l'est amb l'ocupació constructiva de Costa de Magdalena que ens il·lustra per primer cop un hàbitat domèstic del primer moment alt imperial. Realitats arqueològiques que hem datat en època d'August i primers anys del segle I aC, les quals probablement estiguin en relació amb aquesta nova situació jurídica que gaudí la ciutat amb l'ascensió al rang de *municipium*. Hi ha, però, altres elements arqueològics de la ciutat que podrien tenir una relació directa amb aquest fet, com el capitell corinti recuperat amb motiu de la construcció de la nova església de Sant Joan l'any 1880 i la base de columna recuperada durant els treballs de construcció de l'aparcament l'any 1975 (JUNYENT, PÉREZ 1994, 185-188). La datació proposada per al capitell i la pertinença segurament a un o sengles edificis públics dels dos elements ens permet suposar que corresponen a un moment edilici de gran rellevància que tingué lloc a la ciutat d'Ilerda, probablement en època d'August.

La ciutat s'estén en aquests moments fins a la vora del riu, com es desprèn de l'edifici de la Paeria. El tipus de parament utilitzat en la fonamentació d'aquest edifici és l'*opus quadratum* de grans dimensions que utilitza la pedra sorrenca del país. Aquest tipus d'obra esdevindrà una constant a partir d'ara a la ciutat, no solament a la primera centúria com en el cas d'Aiguardent, sinó també en construccions posteriors del segle II dC (Francesc Macià), de vegades combinat amb un mena d'*opus incertum* (Antic Portal de Magdalena).

Podem suposar que les restes d'Aiguardent, per a les quals hem proposat una interpretació relacionada amb un edifici monumental dividit en diverses estances obertes a un espai porticat enfront d'un possible vial, es trobarien en un punt central de la ciutat, justament davant de l'eix viari que configuren la plaça Sant Joan, Portaferrissa i el carrer del Carme (vegeu fig. 16), única línia recta que permet travessar tota la planta fins ara coneguda de la ciutat romana, que coincideix, un cop creuat el riu Noguerola, amb la via de sortida cap a Balaguer i Corbins, al costat de la qual se situaria l'antiga necròpoli de l'Estació.

Les restes del carrer i la claveguera de Bafart són una bona mostra d'aquesta ordenació de la ciutat en època d'August i demostra l'existència d'infraestructures públiques que regulaven el tipus d'ocupació a la part baixa.

L'estança documentada al carrer Costa de Magdalena té una significació especial ja que ens demostra un tipus de construcció radicalment diferent a les contemporànies de Paeria i Aiguardent. Les parets combinen pedres de diverses mides i els edificis es distribuïen pel pendent mitjançant la creació de terrasses artificials. Aquesta part de la ciutat s'ocupà per primer cop en època d'August i podríem suposar que són una mostra de l'extensió de la ciutat. Les restes se situen a l'extrem est de la planta coneguda de segle I dC, motiu pel qual hem proposat una extensió de la ciutat construïda fins al límit d'aquesta excavació (vegeu figura 16).

El nivell d'arrasament de les estructures de la Paeria i carrer Aiguardent no ens permet establir cap hipòtesi vàlida sobre el funcionament i amortització d'aquestes estructures. Això no obstant, les recents excavacions de Bafart i Costa de Magdalena han permès documentar una seqüència cronològica que ens demostra que al llarg del segle I dC no es produïren canvis significatius en els elements que constitueixen la ciutat d'aquestes dues excavacions. No fou fins a època flàvia o antonina que s'observen canvis significatius.

Segle II dC

Si ens basem en els resultats de les excavacions podem suposar un moment de gran vitalitat constructiva a la ciutat, dinàmica que representa la construcció de noves edificacions i canvis significatius en elements anteriors. Aquest fenomen presenta una acotació cronològica molt difícil, ja que en tots els casos els materials són realment escadussers. L'aspecte més rellevant d'aquests conjunts és la presència per primer cop de les produccions africanes clares del tipus A.

Al carrer Bafart aquest fenomen és ben palès gràcies a la documentació de la rasa de construcció d'un edifici que trenca el traçat de la claveguera i secciona el paviment del carrer. També a Costa de Magdalena els nivells relacionats amb la construcció d'un petit angle murat apareixen contextualitzats amb produccions africanes clares i en seccionen físicament els nivells anteriors. Contemporàniament sembla que es produí s'engles fets constructius rellevants. D'una banda l'edifici de Francesc Macià en funcionament al llarg del segle II dC ens demostra un altre cop com la ciutat s'estenia fins a la vora del riu ocupant el pendent a través d'un seguit d'aterrassaments. D'altra banda, les restes constructives de l'antic Portal de Magdalena ens demostren una ocupació definitiva d'aquesta zona, que esdevé en aquest moment el punt més a l'est conegut de la ciutat romana.

Podem suposar doncs que l'àrea màxima construïda de la ciutat es perllongà per l'est fins a trobar el riu Noguerola, que la façana sud s'estenia pràcticament fins a la vora del Segre i que, com en etapes anteriors, el límit oest es situaria probablement a la plaça de la Paeria en base a les dades negatives que aporten les successives excavacions realitzades al carrer Major (carrer Major 17 i antic cinema Catalunya).

Ja s'havia apuntat la importància que pot tenir de cara a un futur la identificació del traçat antic del curs

del Noguerola (JUNYENT 1994, 86). Reconeixement valuós per a establir amb precisió els límits constructius de la ciutat al seu extrem nord-est. Això no obstant cal tenir present que el traçat de la muralla medieval que partia des del Palau Reial de la Suda, s'estenia per la vessant mitjançant diverses torres fins a la zona del pla (vegeu CATLLAR, ARMENGOL 1987, especialment els plànols 4, 12, 13, 16, 17, 22 i 28), a poca distància del Noguerola o la mateixa riba dreta, i que incloïa dins els seus murs l'antic barri de Magdalena (LLADONOSA 1972, 176). No seria estrany, doncs, i en el marc d'una hipòtesi, creure que els mateixos límits medievals o algun de proper ho fou també en època romana des d'un principi, però molt especialment a partir del segle II dC en base a les restes de l'antic Portal de Magdalena.

L'àrea màxima construïda al segle II dC i la suposició de la pertinença del turó a la planta urbana, ens permet establir una aproximació a l'extensió total que ocupà la ciutat d'Ilerda. Es tracta d'una superfície força irregular dividida en dos grans espais, el primer el forma el turó i les seves vessants sud i est amb una extensió de 12 hectàrees, i el segon, la part compresa entre els cursos fluvials i l'inici del pendent amb una superfície d'11'5 hectàrees.

Tot i que és el període més ben conegut de la ciutat romana, el caràcter aïllat de les troballes (vegeu figura 15) no ens permet establir cap hipòtesi versemblant sobre el tipus de distribució espacial en què es materialitzà. No podem dir res tampoc sobre possibles mòduls o eixos a partir dels quals s'ordenà la ciutat, essent la topografia singular de l'indret i l'existència d'un nucli indígena un dels principals factors condicionants en la definitiva *forma urbis* de la ciutat. El pendent del turó que s'estén fins al riu és una constant tinguda en compte en la construcció de Francesc Macià que s'adossa a un retall realitzat a les graves, a Costa de Magdalena amb terrasses excavades en els dipòsits al·luvials de composició sorrenca i a l'edifici de Magdalena amb l'adequació dels primers desnivells de la vessant per tal d'aconseguir la superfície dels patis oberts. Al llarg d'aquest estudi no hem considerat la situació altimètrica de totes les restes ja que la seva quantitat i dispersió tampoc permet establir els diferents nivells o terrasses en el quals s'organitzà amb tota seguretat la ciutat romana d'Ilerda.

En base a les restes arqueològiques podem dir que el segle II dC és un període de gran vitalitat a la ciutat que es perllongà fins al final de la mateixa centúria com es desprèn també de l'observació per realitats tan rellevants com l'epigrafia (PÉREZ 1991a, 151) o les importacions ceràmiques (MIRÓ 1993, 316-317). Al final d'aquest mateix segle, amb l'amortització de l'edifici de Magdalena, s'inicia una època de davallada que finalitza amb l'abandonament, ja en el segon terç del segle III dC, dels edificis de Francesc Macià i carrer Bafart, fenomen que es presenta suggerent relacionar-ho amb un procés generalitzat d'instabilitat i canvis substancials a la major part de ciutats romanes de la península, i al mateix *ager ilerdensis*, com es desprèn del final de les *uillae* de Torre Andreu (PÉREZ, RAFEL 1993, 110) o Raïmat (PÉREZ et al. 1988, 168).

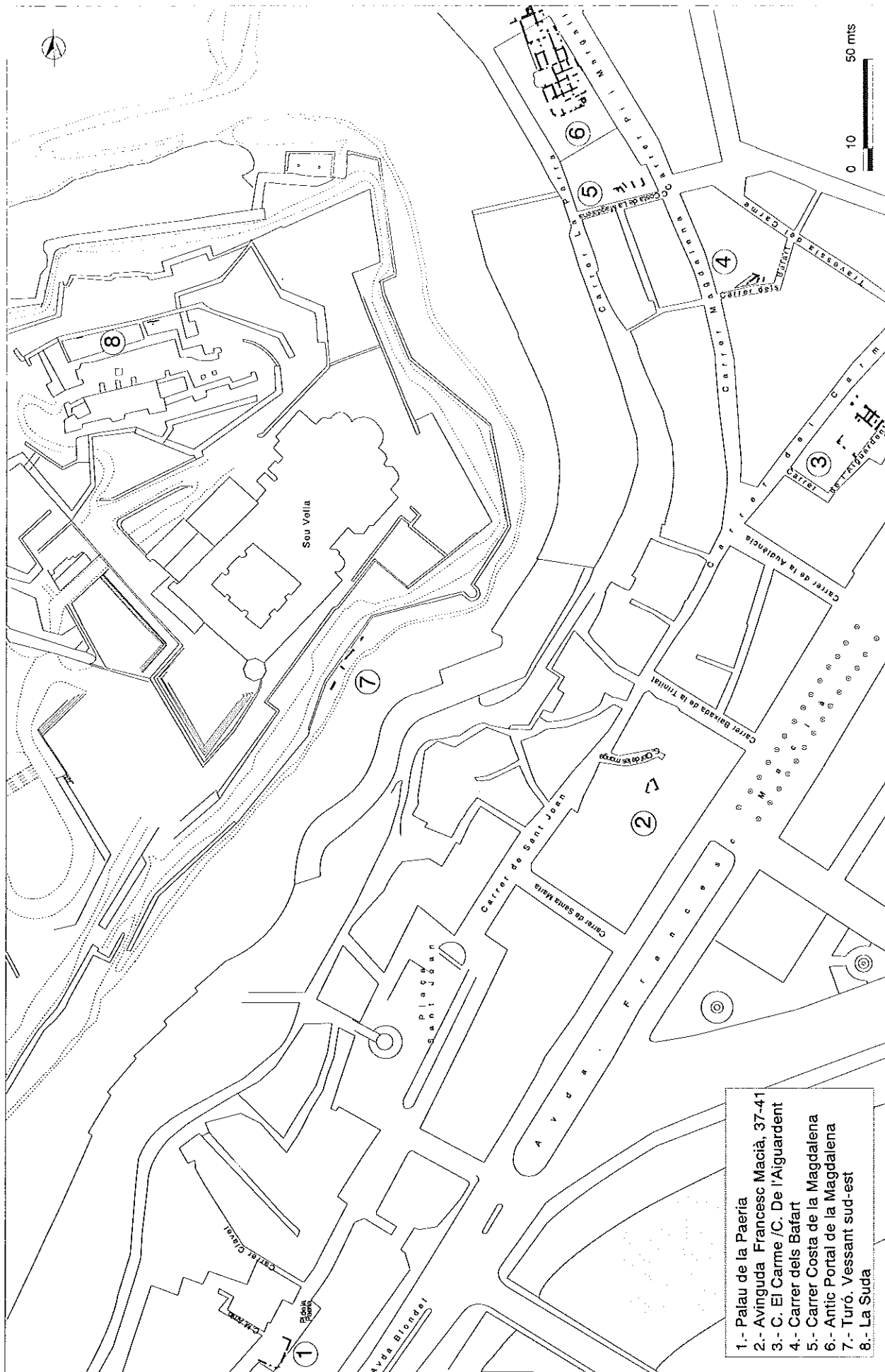

Fig. 15 - Planta general de les restes estructurals documentades a la ciutat de Lleida (s. I aC - II dC).

Baix Imperi

Segle III-V dC

Fins a la realització dels treballs arqueològics al carrer Bafart aquest període de la ciutat només era conegut gràcies a les restes de la Paeria i a uns escadussers nivells d'abandó i enterrament localitzats a l'antic Portal de Magdalena. A nivell arqueològic la ciutat sembla testimoniar un període entre la segona meitat del segle III i la primera del IV dC, fins a l'aparició de les restes baix-imperials de Paeria i carrer Bafart, certament obscur. Això no obstant, aquesta consideració ha de ser presa amb molta prudència ja que l'absència d'aquesta fase i posteriors és deguda en la major part d'excavacions a l'arrasament que les activitats edificies posteriors provoquen en els esmentats nivells.

La fase IV de Bafart i les restes anteriors a la urbanització andalusina de l'antic Portal de Magdalena, ens demostren certa activitat a la ciutat, encara que no edíficia si de remocions i desmantellament d'estructures anteriors. L'hem individualitzat de les pròpiament baix-imperials en base exclusivament a la seqüència estratigràfica de Bafart per la qual cosa els límits cronològics d'aquest són força hipotètics a pesar que es troba ben delimitada per les estructures posteriors d'aquesta mateixa excavació. Res per tant podem dir sobre el conjunt de la ciutat i la seva evolució o davallada en aquest moment en el qual l'activitat es reduï amb tota seguretat tal com es desprèn de l'amortització de les edificacions construïdes en època antoniana. Hom cal suposar, però, un cert dinamisme comercial, tal com ho demostra el registre numismàtic documentat al carrer Bafart i els escadussers fragments de *sigillata* africana de tipus C recuperats a la ciutat. Activitat que es traduïren també amb fets constructius i ocupacionals que el registre arqueològic es resisteix a concretar en aquest moment. Això no obstant, la situació d'Ilerda durant la segona meitat del segle III i bona part del IV dC, no sembla que fos molt diferent de la resta de ciutats de la Península, on s'uneixen elements de crisi estructural de les bases econòmiques amb fets polítics com les lluites entre Gal·liè i Pòstum i les invasions dels Francs i Alamans (PÉREZ 1991a, 107-112).

Sembla que a mitjan segle IV dC o al final d'aquesta centúria es produï un certa dinàmica constructiva a la ciutat i es va ocupar de nou la zona excavada del carrer Bafart amb diverses estructures de caire domèstic i l'espai delimitat per un dels angles de la fonamentació augustal de la Paeria. La ciutat torna a tenir certa rellevància tal com es desprèn dels materials ceràmics, marbres i numismàtics documentats (JUNYENT, PÉREZ 1992, 147) especialment a l'excavació de la Paeria. Aquest fenomen pot relacionar-se amb la documentació d'un abocador de la primera meitat del segle V dC al fòrum provincial de Tarragona, que demostra la vitalitat d'aquesta ciutat, on arriben a través del seu port importacions de tot el Mediterrani (TED'A 1989, 201-204), i amb la qual Ilerda mantindria segurament estretes relacions comercials, tal com ho havia fet des d'època ibèrica.

Podem suposar que la ciutat ocupava bona part de la planta anterior i, per tant, tot sembla indicar una forta dinàmica allunyada de la tradicional visió que s'ha donat a aquest període de la baixa romanitat.

Desconeixem, però, el final d'aquest moment, ja que els arrasaments posteriors ens ho impedeixen, però cal valorar l'absència de materials que ultrapassin la segona meitat del segle V dC, no solament en els nivells d'aquestes excavacions sinó en el conjunt total del registre ceramològic de la ciutat, que és de suposar que ens hagués fet arribar, encara que fora de con-text, algun testimoni d'aquesta realitat. És una observació suggerent que caldrà que sigui comprovada en un futur ja que té gran vàlua per a comprendre quin fou l'estat de la ciutat fins a la següent fase d'urbanització documentada als segles X-XI dC, en època andalusina.

A tall de conclusió

Hem vist al llarg del present estudi com la ciutat d'Ilerda continua essent la gran desconeguda per l'arqueologia de la ciutat i com només podem intuir la seva existència al turó de la Seu Vella a través dels materials de cronologia antiga recuperats residualment en estrats de significació diversa. Ja en la segona meitat del segle II aC es produïren els primers canvis i fets ocupacionals a la part baixa del turó motivats segurament per la presència romana. Accions que finalitzaren a inicis de segle I aC amb la refundació de la ciutat amb el nom d'Ilerda a l'espai comprès entre el turó i els rius Segre i Nogueroles, provocant amb tota seguretat l'extensió del primitiu nucli indígena que fins llavors havia ocupat el turó, unint-se ara a la ciutat a través d'un perímetre murat, tal com es desprèn de les afirmacions de Cèsar (Cèsar b.c. 40). En època d'August i coincidint amb l'obtenció de la categoria de *municipium*, la ciutat es formalitzà amb realitats monumentalització i ordenació urbana més complexa que la que gaudí en època tardorepublicana. Entre els últims emperadors Flavis i els primers Antonins la planta construïda de la ciutat s'estén definitivament per l'est fins a la vora del riu Nogueroles assolint uns límits semblants als d'època medieval. El segle II dC fou sense cap mena de dubte de gran dinamisme per a la ciutat, situació que es perllongaria al llarg de tota la centúria, mentre que ja al final i al llarg de la primera meitat de la següent es produï una davallada urbanística rellevant. Situació que sembla canviar al final del segle IV i primera meitat del V dC amb una revifalla de l'activitat constructiva i comercial, i a partir de llavors esdevé un altre cop una realitat absolutament desconeguda fins a l'ocupació andalusina i creació de la ciutat de *madina Larida*.

Xavier Payà

Isabel Gil

Ana Lorient

Servei d'Arqueologia Municipal
La Paeria. Ajuntament de Lleida

Àngel Lafuente

C/ Mossèn Reig, 4
25006 - Lleida

Marta Morán

C/ Joc de la Bola, 2
25001 - Lleida

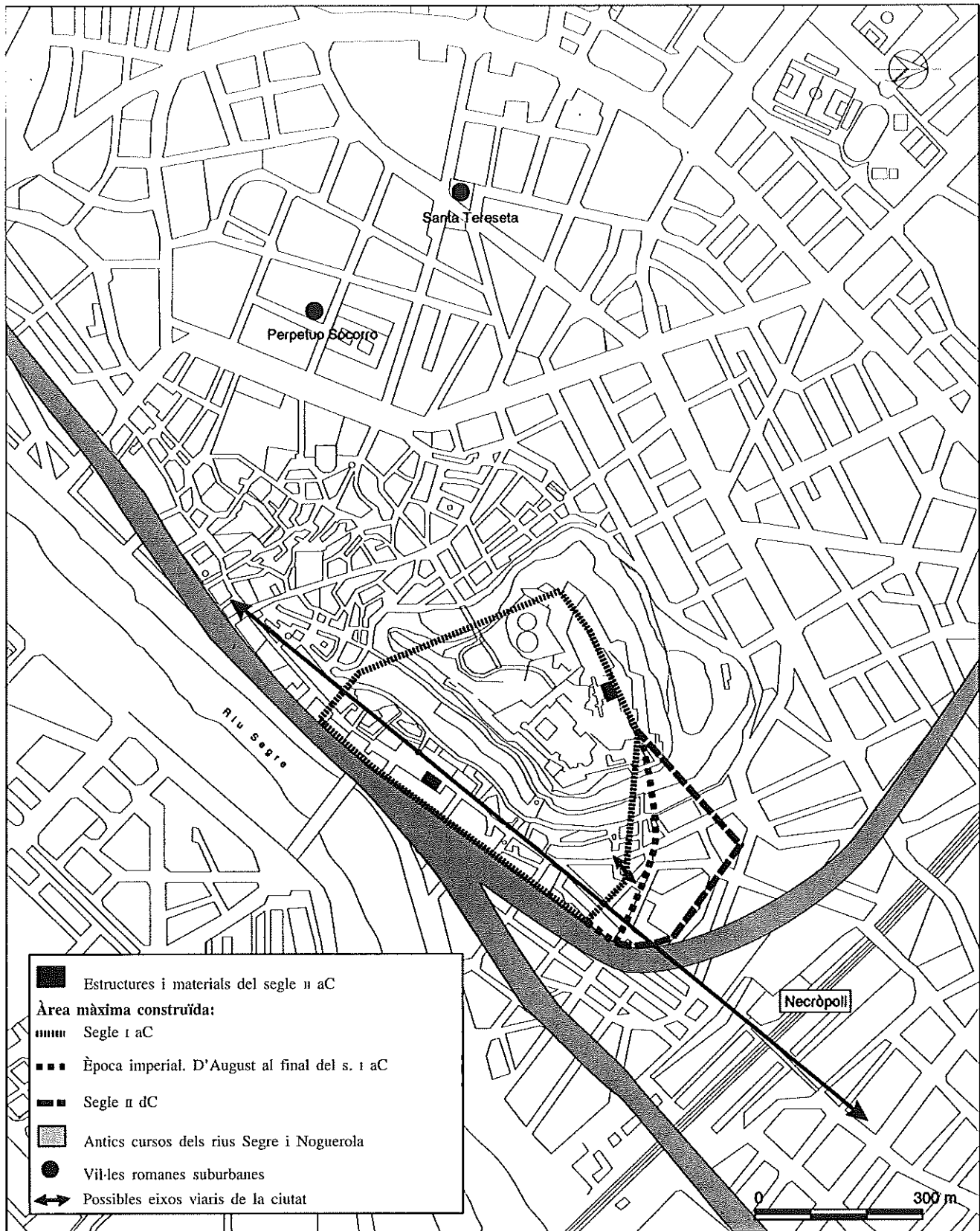

Fig. 16 - Perímetres màxims coneguts de la ciutat d'Ilerda.

Bibliografia

AQUILUÉ et al. 1984

J. Aquilué, R. Mar, J. Nolla, J. Ruiz de Arbulo, E. Sanmartí, *El fòrum Romà d'Empúries*, Barcelona.

CASAS et al. 1995

J. Casas, P. Castanyer, J. Nolla i J. Tremoleda, *El món rural d'època romana a Catalunya*, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, núm. 15, Girona, 32-38.

CATLLAR, ARMENGOL 1987

B. Catllar i P. Armengol, *Atlas de Lleida (segles XVII-XX)*, Lleida.

CERDÀ et al. 1994

J. A. Cerdà, J. García, C. Martí, J. Pera, J. Pujol i V. Revilla, «Iluro: *Opidum civium romanorum*. Estat de la qüestió» a *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. Tarragona 1993*, 97-100.

GALLART et al. 1985

J. Gallart, E. Junyent, A. Pérez i N. Rafel, *L'Arqueologia a la ciutat de Lleida. 1975-1985*. Quaderns de Divulgació Ciutatana, núm. 5, Lleida.

GALLART, JUNYENT 1989

J. Gallart, E. Junyent, *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer. Térmens, la Noguera, Lleida*, Lleida.

GARCÉS 1990

I. Garcés, *Assimilació, resistència i canvi a la romanització en el món ilerget (aproximació al període ibèric tardà)*. Col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades, núm. 1442, Universitat de Barcelona.

GARCÉS 1992

I. Garcés, «Elements per una sistematització de les ceràmiques pintades a les terres de Lleida. (Segles I aC - I dC) a dossier del seminari: *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana (segles II aC - I dC)*. Barcelona, 78-90.

GIL et al. 1994

I. Gil, A. Lorient, X. Payà, *La Suda. Informe-memòria d'excavació*, inèdit.

GONZÁLEZ, TARRAGONA 1991

J. R. González i J. Tarragona, «Els grafitis de la inscripció romana del presbiteri. Testimoni de la seva reutilització com altar cristià» a *Congrés de la Seu Vella de Lleida, Actes*, Lleida, 55-61.

GUITART 1976

J. Guitart, *Baetulo. Topografia arqueològica*, Urbanisme i Història, Badalona.

GUITART 1994

J. Guitart, «Un programa de fundacions romanes a la Hispania Citerior del principi del segle I aC» a *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. (Tarragona 1993)*, Tarragona, 205-214.

GUITART, PERA 1994

J. Guitart i J. Pera, «La ciutat romana de Iesso (Guissona, la Segarra)» a *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. (Tarragona 1993)*, Tarragona, 186-188.

JULIÀ et al. 1989

M. Julià, M. Lazaro, C. Lorencio, A. Lorient, A. Oliver, M. Plens i F. Puig, «Excavacions d'urgència a l'antic

- Portal de Magdalena, Lleida (Segrià)», a *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*, Excavacions arqueològiques a Catalunya, 9, Dep. de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 203-226.
- JUNYENT 1982
E. Junyent, «Tossal del Molinet, El Poal» a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, núm. 1, Barcelona, 256-257.
- JUNYENT 1987
E. Junyent, «El poblamiento ibérico en el área ilergeta» a *Iberos. Actas de las I jornadas sobre el mundo ibérico* (Jaen 1985) Jaén, 57-65.
- JUNYENT 1994
E. Junyent, «Iltirta, leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la península ibérica» a *Ciclo de conferencias (Madrid, noviembre de 1993)*, Ministerio de Cultura, vol. II, Madrid, 77-94.
- JUNYENT, PÉREZ 1983
E. Junyent, A. Pérez, «Noves dades sobre la ciutat romana d'Ilerda» a *Tribuna d'arqueologia, 1982-1993*, Barcelona, 63-73.
- JUNYENT, PÉREZ 1992
E. Junyent i A. Pérez, «El Bajo Imperio ilerdense: las excavaciones de la Paeria» a *III Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Balears-Menorca, 1988), Barcelona, 127-149.
- JUNYENT, PÉREZ 1994
E. Junyent i A. Pérez, «Los restos arqueológicos de la plaza de Sant Joan de Lleida. I» a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 4, Lleida, 173-203.
- JUNYENT, PÉREZ 1995
E. Junyent i A. Pérez, «Los restos arqueológicos de la plaza de Sant Joan de Lleida. II» a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 5, Lleida, 211-248.
- KEAY 1984
S. J. Keay, *Late Roman Amphore in the Western Mediterranean. A Typology and Economic Study: the Catalan Evidence*. BAR, International Series, núm. 196 (2 vols.) Oxford.
- LAFUENTE RUIZ DE ARBULO 1995
A. Lafuente i J. Ruiz de Arbulo, «Arqueología urbana y registro informático en Lleida. La colaboración entre instituciones como una apuesta de futuro» a *Revista de Arqueología*, núm. 171, Madrid, 6-11.
- LORENCIO, et al. 1987
C. Lorencio, F. Puig i M. Julià, «Enterraments infantils a l'edifici alto-imperial de la Magdalena (Lleida, Segrià)», a (pre-actes) de les *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*. (Granollers 1987), 274-283.
- LORIENTE 1991
A. Loriente, *Excavació de «Modes Angelina», C/ del Carme, núms. 34-36. Informe arqueològic*. SSTT de Lleida, inèdit.
- LORIENTE, OLIVER 1992
A. Loriente i A. Oliver, *Excavació de l'antic Portal de Magdalena*. Monografies d'Arqueologia Urbana, núm. 4, Lleida 1992.
- LORIENTE et al. 1993
A. Loriente, A. Oliver i A. Pérez, «El municipium de Ilerda y Medina Larida. Diez años de Arqueología Urbana en Lleida» a *Revista de Arqueología*, núm. 149, Madrid, septiembre de 1995, 16-25.
- LLADONOSA 1972
J. Lladonosa, *Història de Lleida* (vol. I), Tàrrrega.
- LLEID'ARQ 1993
DD.AA. LLEID'ARQ: Banc informàtic de dades arqueològiques de la ciutat de Lleida. UdL-Ajuntament de Lleida (no publicat però consultable).
- MARCO 1988
M. T. Marco, *La cerámica de paredes finas de Ilerda*. tesi de llicenciatura, Estudi General de Lleida, Lleida, inèdita.
- MARÍ, MASCORT 1986
L. Marí i M. T. Mascort, «Una ofrena de fundació a la vil·la romana de Corbins» a *Recerques de les Terres de Ponent (Artesa de Lleida 1986)*, Tàrrrega, 89-95.
- MARÍ, MASCORT 1993
L. Marí i M. T. Mascort, «El secà del Colo, Corbins» a *Anuari d'intervencions Arqueològiques a Catalunya, 1: Època romana i Antiguitat Tardana*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 207.
- MEDINA, REYES 1988
J. Medina i T. Reyes, *Memòria de les excavacions al solar de l'avinguda Francesc Macià, 37-41 de Lleida*. SSTT de Lleida, inèdit.
- MIRANDA 1995
J. Miranda, «El jaciment protohistòric de l'Estany (Arbeca, les Garrigues)» a *Urtx*, núm. 7, Tàrrrega, 7-22.
- MIRÓ et al. 1988
J. Miró, J. Pujol i J. García, *El dipòsit del sector occidental del poblat ibèric de Búrriac (Cabrera de Mar, el Maresme). Una aportació al coneixement de l'època tardana al Maresme (segle I aC)*. *Laietana*. Estudis d'Història i d'Arqueologia del Maresme, núm. 4. Mataró.
- MIRÓ 1991
B. Miró, «La terra sigil·lata africana a Ilerda», a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 1, Lleida, 223-237.
- MIRÓ 1993
B. Miró, «La ceràmica comuna de producció africana», a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 3, Lleida.
- MORAN 1993
M. Moran, *Ánforas romanas en Ilerda y Aeso, datos para*

un estudio económico. Tesi de llicenciatura, Universitat de Lleida. Inèdita.

NOLLA 1988

J. M. Nolla, «Gerunda. Dels orígens a la fi del món antic» a *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, núm. 7, Barcelona, 69-110.

OLESTI 1994

O. Olesti «Les actuacions pompeianes a la Catalunya central: Reorganització del territori i fundacions de noves ciutats» a *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona 1993)*, Tarragona, 316-318.

OLIVER, PRIM 1995

A. Oliver i T. Prim, *Arqueologia. La Lleida secreta*, Mataró.

OLIVES 1944

M. Olives, «Lérida en la primera mitat del segle XIX. a *Ilerda*, núm. II, Lleida, 35 i ss. (reimpressió d'un manuscrit original del segle XIX).

PADRÓS 1985

P. Padrós, *Baetulo: Arqueologia Urbana. 1975-1985*, Monografies Badalonines, núm. 7. Badalona 1985.

PAYÀ et al.

X. Payà, F. Puig i T. Reyes, «Primeres datacions dels nivells de fundació d'Aeso» a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 4. Lleida, 151-172.

PEDRONI 1986

L. Pedroni, *Ceramica a vernice nera da Caes*, 2 volums. Nàpols.

PÉREZ en premsa, a

A. Pérez, «La plaza de St. Joan de Lleida y el pretendido foro romano» a *Homenatge al prof. J. Maluquer*, Barcelona.

PÉREZ, en premsa, b

A. Pérez Almoguera, «En torno a la ordenación del territorio y fundaciones romanas en el interior de Catalunya a fines del siglo II e inicios de I aC» a *3er. Congreso Peninsular de Historia Antigua (Vitoria 1994)*, pre-actas, 446-456.

PÉREZ 1984 a

A. Pérez, *La ciutat romana d'Ilerda*. Lleida, 1984.

PÉREZ 1984 b

A. Pérez, «En torno al status de Ilerda», *Ilerda*, núm. XLV, Lleida, 209 i ss.

PÉREZ 1986

A. Pérez, «El jacimiento romano de «Els Vilars» (Aitona) y su cronología» a *Ilerda XLVII*, Lleida, 101 i ss.

PÉREZ 1990

A. Pérez, *La «terra sigillata» de l'antic Portal de Magdalena*. Monografies d'Arqueologia Urbana, núm. 1, Lleida.

PÉREZ 1991a

A. Pérez, *Lleida romana*. Lleida, 1991.

PÉREZ 1991b

A. Pérez, *El jaciment romà del Tossal de l'Àliga (les Borges Blanques, les Garrigues)*. Quaderns d'arqueologia del Grup de Recerca de «La Femosa», núm. 6. Artesa de Lleida.

PÉREZ 1992

A. Pérez, «Los hallazgos de la zona de enterramientos en torno a la estación de ferrocarril de Lleida», a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 2, Lleida, 199-216.

PÉREZ 1993

A. Pérez, «Intervencions a Ilerda (1989-1992)» a *Anuari d'intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 1: *Època romana i Antiguitat Tardana*. Generalitat de Catalunya, Barcelona, 201-202.

PÉREZ 1994

A. Pérez Almoguera, «Sobre las fundaciones republicanas en Hispania. El Caso de Ilerda» a *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica. (Tarragona 1993)*, Tarragona, 325-327.

PÉREZ et al. 1988

A. Pérez, M. T. Amare, P. Camps, I. Garcés i M. T. Marco, *Els materials del jaciment romà de Raïmat. Lleida*. Lleida.

PÉREZ, RAFEL 1993

A. Pérez i N. Rafel, «La vil·la romana de Torre Andreu (la Bordeta, Lleida). Un establiment suburbà dels segles II-III dC» a *Monografies d'arqueologia Urbana*, núm. 5. Lleida.

PÉREZ, SOLER 1993

A. Pérez i M. Soler, «Les seques d'Iltirida i Iltiraka i el llop ibèric» a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 3, Lleida, 151-175.

PLEYAN 1873

J. Pleyan de Porta, *Apuntes de Historia de Lérida, o sea compendiosa reseña de sus principales hechos desde la fundación de la ciudad hasta nuestros días*, Lleida.

REYES et al. 1991

T. Reyes, J. Medina i A. Pérez, «Excavacions al solar de l'Avinguda Francesc Macià, 37-41 de Lleida», a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 1, Lleida, 209-221.

RIU-BARRERA 1994

E. Riu-Barrera, «L'arqueologia a Lleida i a la Catalunya de ponent. Origen i evolució fins a la fi de la dictadura franquista.» a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 4, Lleida, 1994, 117-135.

RODRÍGUEZ 1980

J. Rodríguez Duque, *Materiales para una carta arqueológica del Bajo Segre*, tesi de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona, inèdita.

SAGC 1987

Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya,

«Arqueología Urbana en Lérida», *Revista d'Arqueologia*,
núm. 75. Madrid, 11-19.

SANMARTÍ 1978

E. Sanmartí, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*. Monografies Emporitanes núm. IV, Barcelona (II volums).

SANMARTÍ 1994

E. Sanmartí, «Urbanización i configuració territorial del nord-est de la ciutat durant la època romano-republicana» a *Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona 1993)*, Tarragona, 357-363.

SANMARTÍ, SANTOS 1993

E. Sanmartí i M. Santos, «Algunes observacions entorn dels nivells tardorepublicans d'Empúries» a *Empúries*, núms. 48-50, Barcelona, 292-307.

TARRAGÓ 1944

J. A. Tarragó Pleyan, «Materiales de arqueología de la ciudad de Lérida», a *Ilerda*, núm. II, Lleida, 415-438.

TED'A 1989

Taller Escola d'Arqueologia, *Un abocador del segle v dC en el fòrum provincial de Tarraco*, Tarragona.